ИЗВЕСТИЯ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга III — история 1970

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ DE PHILISOPHIE ET D'HISTOIRE
Livre III — Histoire 1970

НИКОЛАЙ ГЕНЧЕВ

ОДЕСКОТО БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО

НИКОЛАЙ ГЕНЧЕВ

ОДЕССКОЕ БОЛГАРСКОЕ НАСТОЯТЕЛЬСТВО

СОФИЯ, 1972

Редактор проф. ХР. ХРИСТОВ

1457
1942
467

ПРЕДГОВОР

Темата на настоящото изследване не е останала досега незабелязана от българските, руските, съветските и някои други изследвачи. Многобройни и подробни проучвания са направени обаче само върху предисторията на Одеското българско настоятелство, т. е. върху живота и дейността на одеската българска колония до Кримската война.[1] За този период са обнародвани и много документи, спомени, публицистични и други материали.

Самата история на Одеското българско настоятелство не е изследвана досега цялостно в нито едно съчинение. Частично изключение представлява само една статия на Н. Барсов,[2] но тя има едва 28 страници. В няколко работи между другото се разглежда въпросът за основаването на Одеското настоятелство и неговата дейност в началото на Източната криза през 1853—1854 г. Тук специално трябва да се посочат работите на Д. Косев,[3] С. А. Никитин[4] и В. Д. Конобеев[5]. Дейността на настоятелството за изграждане на Българското книжовно дружество е разгледана от М. Арнаудов.[6]

Но въпреки тези публикации все още нямаме достатъчно пълна представа за създаването и дейността на тази голяма и влиятелна организация, за нейната роля в българското културно и политическо възраждане, за нейното място в българо-руските културно-политически връзки през XIX в., за нейните функции в системата на руското културно-политическо проникване на Изток и особено в България.

Разкриването само на тези страни от историята на Одеското българско настоятелство е вече достатъчно научно основание за едно специално монографично изследване. Но трябва веднага да се добави,

---

[1] Тези изследвания са използувани широко за написването на глава първа на настоящата монография. Именно поради това тази уводна глава има обобщителен и до голяма степен компилативен характер.

[2] Тридцатилѣтіе дѣятельности Одесского болгарского настоятельства (съ 1854—1884 г.) и материалы для исторіи освобожденія Болгарии, Одесса, 1895.

[3] Отражението на Кримската война 1853—1856 г. в България, сп. Исторически преглед, г. III, 1946—1947, кн. II.

[4] Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в., М., 1970.

[5] Национально-освободительное движение в Болгарии в 1853—1854 г., Учение записки Института славяноведения, т. XXIX, М., 1965.

[6] Българското книжовно дружество в Браила (1869—1876), С. 1966.

че историята на Одеското настоятелство ни отвежда и към някои основни, принципни проблеми на Българското възраждане. Преди всичко тя дава богат материал, за да се разкрият ролята и мястото на българската буржоазия и по-специално на емигрантската буржоазия в политическото и културно възраждане, въпрос остро дискусионен и твърде заплетен в нашата литература. От друга страна, нашата тема предлага интересни заключения за ролята на чуждите културно-политически влияния върху Българското възраждане. И в края на краищата тя докосва голямата проблема за различните партии и идейни течения в българската национална революция, за значението на чуждите влияния върху техните идейни и политически платформи.

Следователно и от конкретно фактологическа, и от научно-методологическа гледна точка темата представлява значителен интерес. Още повече, че дейността на Одеското българско настоятелство е тясно преплетена с най-важните събития на българската история през 50—70-те години на XIX в., с историческите замисли на такива политически и културни формации като БРЦК, БТЦК, Добродетелната дружина, Цариградската българска община, с усилията на първите дейци на Българското възраждане — Г. С. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Иларион Макариополски, П. Р. Славейков, П. Хитов, Ф. Тотю и редица още други.

Целта на настоящото изследване е да разкрие на базата на наличния засега материал историята на Одеското българско настоятелство и да съдействува за осветляване на набелязаните по-горе проблеми от нашата възрожденска история.

Глава първа

БЪЛГАРСКАТА КОЛОНИЯ В ОДЕСА ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

Историята на Одеското българско настоятелство е тясно свързана с живота и дейността на българската одеска колония през първата половина на XIX в. Затова, преди да започнем нашето изследване за Одеското настоятелство и неговите дела, ще направим един общ и бегъл обзор върху неговата предистория, която твърде нашироко и подробно е изучена в нашата литература.[1]

Българската колония в Одеса се създава в края на XVIII и началото на XIX в. След Яшкия мирен договор, сключен между Русия и Турция през 1791 г., в Одеса се заселват първите няколко български семейства. Според една статистика през 1793 г. Одеса има 2349 жители, от които и 60 българи — 33 мъже и 27 жени.[2] Това малко градче, създадено на мястото на някогашното турско село Хаджибей, взето от Русия по Яшкия мир, бързо израства като първостепенен стопански, военноморски и културен център. Само за един век Одеса се превръща в четвъртия по-големина и значение град на руската империя след С. Петербург, Москва и Варшава. Това се дължи преди всичко на обстоятелството, че от началото на XIX в. Одеса била превърната в изходен пункт на руските интереси на Изток, към Проливите и топло море. За това безспорно са съдействували и благоприятните стопански, комуникационни, климатически и други условия, които привличали към тази южноруска врата търговци от целия свят.

---

[1] Ив. Шишманов, Нови студии из областта на Българското възраждане, Сб. БАН, кн. XXI/13, С., 1926; Студии из областта на Българското възраждане, сб. БАН, кн. VI 4, С., 1916; М. Арнаудов, В. Априлов — живот, дейност, съвременници 1789—1847, С., 1935, ново издание, С., 1971; В. Априлов, Събрани съчинения под редакцията на проф. М. Арнаудов, С., 1940; М. Г. Попруженко, Участие Одессы въ возрожденіи народа болгарского, Одеса, 1912; П. Р. Славейков, Габровското училище и неговите първи попечители, Цариград, 1886; Св. Миларов, В. Априлов, мощният подвижник на народното образование в България. Опис на живота му и дейността му, Одеса, 1888; Подробна библиография вж. в приложение към Светилник на новобългарската просвета, съставителство и редакция Ж. Атанасов и Ил. Конев, С., 1962.

[2] За формирането на българската одеска колония вж. Н. С. Державин, Болгарскія колоніи в Россіи, Сб. НУН, кн. XXIX, 1914, стр. 34; Г. М. Попруженко, Одеса и българското възраждане, Записки Одесского Общ. ист. и Древн., т. XXX. 1912; същия автор, Из материалов по истории славянских колонии в России, Одеса, 1929, кн. 5; А. Скальковски, Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793—1828 г., Одесса, 1830.

Благоприятните стопански и политически условия привличали и българските търговци от Турция, дунавските княжества и Южна Русия.[3] Но към Одеса българите тегнели не само поради чисто търговски интереси. Този град през XIX в. станал най-важното кръстовище, голямата врата за нашите сънародници към Русия било за търговия, било за учение, било да събират дарения или да търсят своето щастие по голямата руска земя. Одеса била в близост и в пряка морска връзка с Цариград, центъра на турската империя, важно средище на българския стопански и културен живот през първата половина на XIX в. Одеса имала пряка връзка с българските черноморски брегове, по които през XIX в. израстват големи пристанища. Тя била естествен стопански и административен център на Южна Русия, седалище на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор, естествен център на земите, върху които се населили българските колонисти. И в последна сметка Одеса била в близост и в непосредствена връзка по суша и море с градовете на дунавските княжества, където през XIX в. в Букурещ, Галац, Браила и други градове се съсредоточават важни български търговски и културни поселения, които можели да послужат като естествена връзка на одеските български търговци с обширните европейски тържища.

Съвсем естествено е при тези условия в началото на XIX в., когато след Руско-турската война българите, които търгували с дунавските княжества и Русия, да се насочат към Одеса. Тук през 1809 г. (или през 1811 г. по други сведения) пристига и габровецът Васил Априлов.

Априлов произлиза от голям габровски търговски род, известен още през XVIII в. Той е роден на 21 юли 1789 г. Неговият баща, известен търговец, бил убит от турците и оставил седем деца — трима синове и четири дъщери. След Кючуккайнарджишкия мир от 1774 г. двамата по-големи братя Христо и Никифор, използувайки бащините капитали, открили търговска къща в Москва. При тях през 1799 г. пристигнал и най-малкият брат Васил.

Младият юноша бил изпратен от братята си да учи в немската гимназия в Брашов, а по-късно да следва медицина във Виена. Но в началото на XIX в. априловската къща в Москва фалирала. Може би това е прекъснало и ученето на Васил във Виена. Той се завръща в Русия и заедно с брат си Никифор подновява търговската дейност на априловци в Одеса като съдружник на гърка Теодориди. Посте-

[3] В началото на XIX в. в Южна Русия българските колонии наброяват 32 хил. д. През този период се извършва ново заселване в Одеса и в близките до нея селища. Изселванията след войните от 1828—1829 и 1853—1856 г. довеждат до окончателното оформяне на одеските колонии. Към 1868 г. те са 6 на брой с 16 480 д., докато в цяла Южна Русия има 99 колонии с 94 830 д. Освен това в Херсонска (Одеска) област имало около 4 500 д. гръко-българи. Според една по-късна статистика от 1897 г. в Одеса живеели около 600 българи. Очевидно е, че през целия XIX в. това число не е било надхвърлено. Вж. Н. С. Державин, ц. с., с. 9—12, 17.

пенно новата търговска къща се замогнала — братята натрупали големи капитали, отворили фабрика за „руска ракия" и за преработка на холандска захар. През 20-те години на XIX в. априловци били вече търговци от първа ръка. Но към 1828 г. те се разделят, всеки получава своята част от капитала, а В. Априлов се отказва от търговията вероятно поради заболяване, влага капиталите си в Одеската банка и започва да живее като рентиер.[4]

Втората голяма фамилия сред одеските български търговци била на Палаузовците. Най-видна фигура сред тях през първата половина на XIX в. бил Николай Стефанов (Степанович) Палаузов, роден в Габрово през 1776 г., починал през 1853 г. Наред с него и най-вече след смъртта му голяма роля играел Николай Христов (Христофорович) Палаузов, внук на стария Николай. Голямо име от фамилията Палаузови е синът на Н. С. Палаузов Спиридон, основателят на модерната българска историография. Видна личност бил и другият син на Н. С. Палаузов — Константин.[5]

Безспорно една от най-големите и най-забравени личности от одеския кръг е големият български патриот, крупен търговец и меценат Николай Мирчов (Миронович) Тошков. Той е роден в Калофер през 1816 г. За Одеса заминава през 1833 г. Тук той започва да върти огромна търговия с пловдивски ориз чрез братята Тъпчилещови в Цариград. От 1842 г. вече като крупен търговец-житар Тошков натрупва големи богатства. След Кримската война той разширява обхвата на своята търговска мрежа и достига до Марсилия, Лондон и Триест. Наред с търговията, както ще се посочи и по-нататък, Н. М. Тошков участвува изключително активно в обществената дейност на одеския кръг като един от най-преданите дейци на българското културно-национално и политическо възраждане.[6]

Н. М. Тошков е от рода Тошковци, цяла калоферска колония в Одеса. Пръв между тях е Стефан Минков (Дмитриевич) Тошкович.[7]

[4] Животът и дейността на В. Априлов са широко проучени и описани в нашата литература. По-важните работи са: Ив. Шишманов, Първата биография на Априлов, Нови студии из областта на българското възраждане, I, Сб. БАН, кн. XXI(13), С., 1926 с. 32—41; С. Миларов, В. Априлов ..., Одеса, 1888; М. Арнаудов, В. Априлов. С., 1935; В. Априлов, Събрани съчинения под. ред. на проф. М. Арнаудов, С., 1940, Предговор и др.

[5] За рода на Палаузовци вж. Енциклопедический словарь, Брокхауз и Ефрон, т. XXII, 1897, с. 605—606; Р. М Каролев, Н. Х. Палаузов, черти от политическата му дейност, Пер. списание, XII/1909; В. Априлов, Събрани съчинения, С., 1940; Н. Чакъров, Никола Палаузов, Светилник на новобългарската просвета, с. 183—185; Ценни биографични сведения за рода Палаузовци и особено за Н. Хр. Палаузов се намират във фонда на Палаузов в НБКМ — БИА, ф. 113.

[6] За Н. М. Тошков вж. в. „Век", бр. 48, 4 декември 1874, Н. Начов, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 468 и сл.

[7] Подписва се Тошкович, за да не се бърка търговската му кореспонденция с Н. М. Тошков, който е негов братовчед. Бащата на първия се казва Минко, а на втория Мирчо, транскрибирано като Миронович, двама братя от Калофер.

Роден е в Калофер през 1790 г. Бързо забогатява и става търговец от първа гилдия. Почива на 80-годишна възраст през 1870 г. Оставя четирима сина — Димитър, Георги, Христо и Никола, повечето от които са се занимавали с книжовна дейност.[8]

Заедно с големите фамилии на Априловци, Палаузовци и Тошковци важна роля в стопанския и обществения живот на одеските българи играе и търговецът Васил Николов (Николаевич) Рашеев, сестрин син на Н. С. Палаузов. Този потомствен почетен гражданин въртял широка търговия с България чрез Цариград, а чрез братята Евлоги и Христо Георгиеви — с Европа и Румъния. Пръв помощник на Рашеев в продължение на 20 години, а по-сетне и негов съдружник бил габровецът Спиро (Спиридон) Стоманяков. По-късно търговската къща на Рашеев била поета от неговия син, който бил и първият японски консул в Одеса.[9]

Друга голяма българска фамилия в Одеса са Мутевци, също от Калофер. Неин родоначалник е Евстати Д. Мутев. Най-известен представител на този род е Димитър С. Мутев — д-р по философия на Берлинския университет, виден български културен деец през XIX в. От този род са Христо и Никола Мутеви и първата българска поетеса Елена С. Мутева.[10] Наред с тях в летописите на българската одеска колония се срещат имената на Димитър (Димо) Кокаланов, виден търговец, роден също в Калофер, Христо Кироолу (Хината) от Казанлък, погърчения българин от Пловдив Маразли и на още редица други българи, живели и работили повече или по-малко време в Одеса.[11]

До 30-те години на XIX в. сведенията за живота и дейността на българската колония в Одеса са твърде оскъдни. Известно е, че тогава одеските българи се занимавали главно със своите търговски дела. Те закрепвали своите фирми, трупали богатства, уреждали положението си на поданици на новото отечество, влизали в търговските сделки, печелили влияние и място сред бурното и меркантилно одеско общество, съставено от евреи, гърци, арменци, руси и представители на източните народности. Обществените и културните проблеми на българското общество са били твърде далеч от съзнанието на младите, просперяващи търговци.

Някои от тях, като споменатия Маразли, В. Априлов и др., поради историческите условия, в които се ражда и утвърждава българската търговска буржоазия, и поради близостта им с гръцката колония в Одеса били силно денационализирани и се гърчеели. За това сам Априлов свидетелствува: „Като живея в Одеса тридесет години и като съм познат на всички тукашни гърци, аз никога не съм отказ

[8] Н. Начов, Калофер в миналото, с. 468 и сл. Същият автор, Българската колония в Одеса, с. 610—613.

[9] Н. Начов, Българската колония в Одеса, с. 610.

[10] Н. Начов, Българската колония, с. 614.

[11] Техните имена и дела ще се срещат по-нататък в нашия разказ.

вал при всички случаи и покани да жертвувам посилни парични приноси както в полза на тяхната литература и техните издания на книги, така също и за черквите им и за тукашното гръцко учебно заведение. Те не могат да ми откажат това, че всякога са ме намирали искрен ревнител, принесъл своята лепта за общата полза." Априлов оказва голяма парична подкрепа и на Гръцката завера през 1821—1828 г. Като убеден елинофил той членувал в Гръцкото настоятелство (Ефория) в Одеса.[12]

Но през 30-те години на XIX в. сред българските колонисти в Одеса затрептяват първите искри на едно пробуждащо се българско национално съзнание. Тази пробуда на националните чувства е предизвикана преди всичко от задълбочаващите се в България възрожденски процеси, от първите по-определени стъпки на българската нация в полето на стопанското, културното и политическото възраждане. Участието на българите в Гръцката завера (1821—1928 г.), в Руско-турската война през 1828—1829 г., появата на първите образци на българската книжнина, спонтанно манифестираният стремеж към светско образование и просвета, първите сравнително самостоятелни прояви на борба срещу турското робство (опитът за въстание по време на Руско-турската война, 1828—1829 г., Велчовата завера през 1835 г., селските въстания в Западна и Северозападна България, започнали към средата на 30-те години, браилските бунтове през 1841—1843 г.), наченалото през 30-те години национално движение срещу гръцките йерарси показали на одеската колония, че в България зреят исторически събития, които й предлагат широко поле за стопанска, културна, обществена и политическа изява.

Общественото съзнание на одеските българи било събудено и от започналите през 20—30-те години опити за реформиране на турската държавно-политическа система в буржоазно-либерален дух. Не случайно Априлов смята ликвидирането на еничерската армия през 1826 г. като начало на нова епоха в летописите от турската империя, а последвалите след това реформи свързва с началото на Българското възраждане.[13]

Тласък за обществена изява на одеските български търговци дава и изострящият се след Руско-турската война от 1828—1829 г. Източен въпрос. Опитът на Русия чрез така наречения Ункяр-искелески договор от 1833 г. да установи едностранен протекторат над турската империя привлича още по-трайно вниманието на западните държави — Англия и Франция, и постепенно интернационализира българския въпрос. От 30-те години нататък България застава в центъра на толкова вълнуващата за Европа източна драма.

Тази обстановка събужда в Русия и на Запад интереса към населението, живеещо от двете страни на Балкана — в Мизия, Тракия

[12] В. Априлов, Събрани съчинения, с. XLI—XLII.

[13] В. Априлов Дополненіе к книгѣ Денница новоболгарского образованія, Санкть Петербург 1942, с. 170—172.

и Македония. В европейския печат се появяват първите по-определени сведения за българите, за тяхното минало, бит, език и култура. В Русия и в другите славянски страни този интерес бързо нараства. Учени — слависти, историци, етнографи и пътешественици, обнародват своите първи трудове за България и българите. На Запад излизат пътеписите на Пуквил, Ами Буе, Юбисини, Ж. А. Бланки, Сиприан Робер и още редица други.[14]

В Русия и славянските страни се печатат първите работи за България. Още в края на XVIII в. (1794 г.) Раич издава във Виена „История разных славянских народов, най-паче же болгар...". Три години по-късно в Хале Енгел обнародва „Geschichte der Bulgarien in Moesien" В 1815 г. Вук Караджич напечатва в своята „Песнарница српске", а през 1822 г. и в „Додатък к С. Петербурским сравнителним речницами" по няколко български народни песни. Макар и съвсем несигурни, сведения за българите в началото на XIX в. се появяват в трудовете на първите слависти — Йосиф Добровски, Павел Шафарджик и Копитар.

Интересът към българите в Русия се появява първоначално поради заселването на българските бежанци в Русия в края на XVIII и началото на XIX в. През 1819 г. генерал И. Н. Инзов — попечител на българските колонисти в Южна Русия, издействувал императорски указ за уредбата на българските колонии. Благодарение на застъпничеството на Инзов до 1824 г. в българските колонии се откриват 40 училища и църкви. За съдбата на българите се заинтересували много образовани руси. Великият руски поет А. С. Пушкин, прекарал от 1820 до 1824 г. живота си в Южна Русия, сам работи известно време в службата за българските колонисти, а по-късно се заема да издаде „Песни на западните славяни".

От началото на 20-те години в Русия се появяват първите работи, посветени на българската история и литература. През 1824 г. излиза книгата на К. Калайдович „Йоан Екзарх Болгарский, а през 1826 г. във „Вестник Европы" се появява статията „Исторические справки об Иоане Екзарха Болгарском".

Руско-турската война 1828—1829 г. засилва интереса към българите. Огромна роля за това е изиграла книгата на В. Тепляков „Писма от България" издадена в Москва през 1833 г. В този труд са отразени впечатленията на Тепляков от неговите далечни екскурзии из българските земи, извършени през 1829 г. Книгата се е четяла с огромен интерес. Тя е била доставена и на императора Николай I. Засилилият се интерес към България подбудил трудовете на първите слависти — Ю. Венелин, В. Григорович, М. Погодин. Ив. Срезневски и др.

[14] Pouqueville, Voyage en Morée ect, Paris, 1805; Ubicini, Lettres sur la Turquie, Paris 1851—1854; Ami Boué, La Turquie d'Europe ect, Paris, 1840; Blanqui, Communication sur l'état social des populations de la Turquie d'Europe, Paris 1842; Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841, Paris 1843, Cyprian Robert, Les slaves de Turquie, Paris, 1852; и др.

През 30—40-те години в руския печат се появяват български народни песни, събирани от Венелин, Григорович, П. А. Безсонов, Н. Берг и редица други.[15]

Особено важно значение за пробуждане и оформяне на националното съзнание на българите имат трудовете на Ю. И Венелин.[16] Тяхното отражение сред одеските българи и специално влиянието им върху В. Е. Априлов е широко изследвано в нашата и руската литература.[17]

Под влияние на изменящите се условия в България и на изострящия се Източен въпрос в началото на 30-те години се появяват първите белези на една политико-обществена дейност сред одеската емиграция, насочена в културната и просветна област. Насоките на тази дейност се предопределяли преди всичко от нуждите и степента на развитието на възрожденските процеси в България, които през 30-те години са ориентирани главно в областта на мирната и културна революция. От друга страна, насоките на тази дейност обективно произтичали от положението на одеските емигранти — предимно тежки или средни търговци, почетни граждани и членове на одеските търговски гилдии. В условията на николаевска Русия, в годините на легитимистични настроения и реакция, когато руският царизъм все още не беше усвоил доктрината за използуване на движенията на южните славяни като резерв на своята политика, макар и да беше достигнал до нея, за одеската емиграция други насоки на действие обективно не са били възможни.

Първата крупна обществена проява на одеската колония, която през 30-те години се намира под доминиращото влияние на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов, е свързана с откриването на Габровското светско училище през 1835 г. Широко известно е, че по инициативата на одеския кръг, със съдействието на богатите български търговци от Букурещ — братята Мустакови, Бакалоглу и Недялкович, и при най-активното участие на цялото габровско население били събрани средства за откриване на първото модерно българско училище. Със средствата на емигрантската буржоазия през 1833 г. била завършена сградата на училището. За пръв учител бил условен Неофит Рилски. Със съдействието на одеските и букурещките първенци Неофит Заминава за Букурещ, където усвоява взаимоучителната система, превe-

[15] П. Ю. Тодоров, За отношението на славяните към българската литература, Събрани съчинения, т. III, С., 1958, с. 260—276; М. Г. Попруженко, Русия и българского възраждане, БИД, т. I, 1828, т. III, с. 133—140.

[16] Древные и нынешние болгары в политическом народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам, 1829; О характере народных пѣсень славян задунайских, 1835; О зародище новой болгарской литературы, 1838.

[17] Вж. специално Ив. Шишманов, Новы студии, Сб. БАН, кн. XXI(13), 1926, М. Арнаудов, В. Априлов..., С., 1935; М. Г. Попруженко, Юрий Иванов Венелин, Българска историческа библиотека, г. II, 1929, т. II, с. 160—171.; Боню Ст. Ангелов, Венелин и нашите възрожденци, Известия на Историческия институт, т. 18/1967.

жда таблиците за преподаването по Белланкастерския метод, подготвя първите учебници. Между впрочем от Одеса били изпратени и първите руски книги и учебни пособия, по които трябвало да се обучават учениците.

Училището било открито на 2 януари 1835 г. и още през следващите години то станало база за развитието на новобългарското образование, могъщ материален и морален център на възрожденската просвета и книжнина.[18]

Втората насока в дейността на одеската колония през 30—40-те години се проявява в продължителни усилия да се заинтересува руската официална и културна общественост с българския въпрос, да се свърже българското културно възраждане с руската литература, език, книжнина и учебна система в противовес на доминиращата сред българската буржоазия и интелегенция от вътрешността прогръцка, елинистическа ориентация.

И тези въпроси са широко изследвани, затова ще се маркират само по-едрите факти.

Преди всичко тук трябва да се отбележат връзките на одеските българи с Ю. И. Венелин. Трудовете на Венелин, посветени на българското минало и на зараждащата се нова българска литература, предизвикват у одеските българи чувство на дълбоки симпатии към неговото дело. Както сам разказва в „Денница", В. Априлов открива в началото на 1831 г. том първи на книгата на Венелин „Старите и днешни българи". Смелостта, с която авторът излизал срещу агропага на учените, го поразила. Тази книга го подтикнала към работа. Той дълго търсил нейния автор в Москва и Петербург, тъй като българите съзряли „у него този гений, който може да ги измъкне из неизвестността, да ги опознае с техните братя — русите, и да ги постави наравно с просветените народи"[19]. Така в началото на 30-те години започват връзките на Априлов с Венелин. Според проф. Ив. Шишманов Венелин и Априлов се срещат за пръв път през 1836 г.[20] Тези връзки са продължителни и плодотворни. На 22 май 1836 г. Априлов и Н. С. Палаузов съобщават на Венелин за най-големия успех в своя живот — откриването на Габровското училище, и го мо-

[18] За участието на одеската колония и специално на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов в изграждането и ръководството на Габровското училище има огромна литература. По-важните публикации са следните: Ив. Шишманов, Нови студии из областта на Българското възраждане, I, СбБАН, кн. XXI(13); М. Арнаудов, В. Априлов, живот, дейност, съвременници, С., 1935; П. Р. Славейков, Габровското училище и неговите първи попечители, Цариград, 1866 г.; Светилник на новобългарската просвета, С., 1962 г; в приложение към този сборник има приложена подробна библиография, с. 216—224.

[19] В. Априлов, Денница новобългарского образование, Одеса, 1841, с. 104—105.

[20] Ив. Шишманов, Първата среща на Априлова с Венелина. Литературно-научен сборник. Кюстендил, 1898., с. 75. Проф. М. Арнаудов оспорва, и то не без основание, този факт, вж. В. Априлов, С., 1970, с. 137—139.

тят да завърши по-скоро подготвената от него история на българите.[21] През следващата година Априлов отново го подканя, като му съобщава, че Атанас Кипиловски е компилирал една всеобща история по Кондаков, Райч и по том първи на неговите критически изследвания и чака историята на българите, за да застъпи тезата за техния славянски произход.[22] В писмо до Неофит Рилски от 1837 г. Априлов съобщава, че Венелин му е изпратил първия том от българските изследвания и една книга „О характерѣ пѣсень славянъ задунайскихъ". „Ние — продължава Априлов — се надяваме, че той със своите трудове и съчинения ще запознае нашия народ с русите. Следователно всеки искрен българин има длъжност да му съдействува по всеки начин."[23]

Усилията на Априлов и на другите българи от Одеса да подпомогнат делото на Венелин укрепили започнатата дружба. Венелин се сближил с българите от Одеса, обсъждал с тях своите планове, търсел тяхното съдействие. През 1837 г. той съобщава на Априлов за пребиваването си в България (Добруджа) все с оглед на главната си задача — да запознае руската общественост с българите. Тук той събирал статистически, етнографски, фолклорни и други материали, записал над 50 песни, но срещал големи затруднения, тъй като местното население проявило недоверие към неговата научна мисия. Именно поради това Венелин моли Априлов да му съдействува в тази насока.[24]

Априлов живо откликва на Венелиновата молба. Той се обръща незабавно към Н. Рилски, Р. Попович и Ем. Васкидович с молба да търсят ръкописи, писмени паметници и песни за работата на Венелин. Помолил и Кипиловски да потърси подобни материали из парижките библиотеки и архиви. Неофит трябвало да отиде за същата цел в Преслав.[25] В същото писмо, в което го уведомява за предприетите издирвания на български писмени паметници, Априлов споделя намерията си да открие в Габрово българска печатница и да предприеме широка дейност сред българската интелигенция, за да отклони богатите българи и интелигенцията от гъркоманството.[26]

Тези плодотворни и за двете страни връзки били прекъснати обаче в края на 30-те години поради ранната смърт на Венелин през 1839 г. Но Априлов и другите одесчани не изоставили толкова необходимото за Българското възраждане Венелиново дело. По тяхна инициатива били преведени и издадени посмъртно някои от неговите

[21] В. Априлов, Събрани съчинения, с. 363—365.
[22] Пак там, с. 365—366.
[23] Пак там, с. 368.
[24] НБКМ, БИА, II А, а. е. 4675, Писмо на Ю. И. Венелин до В. Априлов, 1837.
[25] В. Априлов, Събрани съчинения, Писмо на В. Априлов до Ю. Венелин, Одеса, 10 декември 1837. с. 370—371; също М. Балабанов, Отзив в България по Венелиновите писма, СбНУНК, 1890, кн. 2, с. 285—309.
[26] Пак там, с. 371.

трудове. Одесчани установили контакти с близкия Венелинов родственик Молнар, който по тяхно настояване се заел да подготви за печат втория том на Венелиновите изследвания. Все за същата цел бил потърсен и московският професор-славист М.-П. Погодин. В резултат на настоятванията на одеските българи вторият том от Венелиновите изследвания бил завършен под редакцията на М. П. Погодин през 1841 г. Одесчани станали инициатори и за изграждане на паметник на Венелин.[27]

Освен с Венелин българите от Одеса поддържали контакти и с други руски учени или духовници, които можели да бъдат полезни за българското културно дело. През 1838 г. Априлов и Н. Ст. Палаузов се обръщат към йеромонах Анатолий, за да поискат от него да съдействува на българите срещу гъркоманията, за да се интересуват за българските летописи в Св. гора.[28] На 20 юли 1838 г. те съобщават на Н. Рилски в България, че Анатолий е изпратен да урежда дълговете на Зографския манастир, затова Неофит трябва да го потърси тъй като монахът е обещал да съдействува на българското образование.[29] За нуждите на българското книжовно развитие одесчани потърсили съдействието и на Руската академия на науките, която решила да издаде влахо-българските грамоти. Те поискали от академията да състави една българска граматика, която да послужи за поправяне на издаваните български книги.[30]

След смъртта на Венелин одеският кръг потърсил друг руски историк, който да продължи проучванията върху българската история. За тази цел Априлов се обръща към Н. В. Савелиев-Ростиславич, с когото поддържал връзки още от началото на 40-те години.[31] През 1845 г. одеските българи написали едно прочувствено писмо до Савелиев, молейки го да продължи делото на Венелин. „Виждайки във Вас достоен последовател на незабравимия Венелин, българите, почели с паметник гроба на този славен учен, Ви молят най-покорно да отделите част от Вашето време за написване на пълна българска история и да приемете титлата историограф на българския народ.“[32] Н. В. Савелиев се сближил с българския одески кръг и по-сетне станал първият биограф на В. Априлов.[33]

[27] В. Априлов, Денница, с. 104—105; Ив. Шишманов, Към историята на Венелиновия паметник в Москва, СбБАН, кн. XXI(13), с. 379—381.

[28] В. Априлов, Събрани съчинения, с. 379—381.

[29] Пак там, с. 391—392.

[30] Пак там.

[31] Тези отношения и връзки са изследвани от Ив. Шишманов, СбБАН кн. XXI(13), 1926, очерка „Априлов и Н. В. Савелиев-Ростиславич“, с. 5—33.

[32] ЦДИА — КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 186, Писмо на група българи до Н. В. Савелиев-Ростиславич, 12 януари 1845, л. 1. Писмото е подписано от 25 българи от Одеса, между които са В. Априлов, Н. Ст. Палаузов, Д. Кокаланов, Николай Тошков, С. Тошкович и др.

[33] Ив. Шишманов, Първата биография на Априлов, СбБАН, кн. XXI с. 33—41

Одеските българи установили контакти и с професора от одеския лицей М. А. Соловьов. През 1842 г. Априлов му пише дълго писмо, пълно с благодарност за статията на професора, поместена в брой 5 на „Московитянин". В писмото си Априлов отново пледира идеята за „сближение на българския и руския език, два отрасла на един голям корен"[34].

Продължителни и сърдечни връзки Априлов поддържа и с един от големите учени-слависти проф. Ив. Срезневски.[35] През 1845 г. Априлов му изказва благодарност за неговите старания да се запознае със забравеното българско племе. Съобщава му, че не може да издаде български песни поради това, че е болен, и му изпраща подробни сведения за дейността на катедрите по славянски езици в С. Петербург, Москва, Казан, за намерението да се открият такива катедри в Киев и Харков.[36] Отношенията между двамата ще са станали твърде интимни, тъй като през следващата година Априлов споделя със Срезневски свои лични тайни и огорчения. Пише му за преследванията, на които е подхвърлен от страна на гърците, за омразата, която много учени проявяват към него поради схващанията, които застъпва, за неблагодарността на учениците му (например Захари Княжевски), които, като завършели с негово съдействие, го ругаели заради суровите изисквания, които той предявявал към тях.[37]

През 1844 г. почти цялата одеска колония се запознава и общува с руския славист и пътешественик В. И. Григорович, когато на път за България, той престоява известно време в Одеса. В пътеписа на Григорович[38] и особено в неговия дневник[39] са отбелязани интересни наблюдения за физическия и духовен облик на одеските българи. Григорович рисува портретите на Ст. Д. Тошкович, Н. М. Тошков, Н. С. Палаузов, Сп. Палаузов, подробно разказва, при това в най-неблагоприятна светлина за В. Е. Априлов, за своята „паметна" среща с Елена Мутева, за Найден Геров, този „добрый мальчик", излага впечатленията си от Н. С. Касапски, Захари Княжевски и неговите колеги от Одеската духовна семинария Добри Чинтулов от Сливен, Ники-

[34] В. Априлов, Дополненіе к книгѣ „Денница", стр. 168—169; 188.

[35] Д-р П. Орешков, Априлов и Срезневски, сп. Български преглед г. I, 1929, кн. 3.

[36] В. Априлов, Събрани съчинения, Писмо на В. Априлов до Ив. Срезневски, 31 декември 1845, с. 430—431.

[37] Пак там, Писмо от 19 декември 1846. В действителност Априлов бил ненавиждан от някои български младежи заради тежкия си характер и поради стремежа си да държи работите на одеския кръг изключително в свои ръце. В едно писмо на Н. Геров до родителите му от 21 януари 1841 г. младият Найден пише: „Той иска сичко нещо, дето стане за нашите, от него да е, той да има участие, той да е първий, той да се слави." ДБИ, Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 331. Отношенията на българите към Априлов, пълни с възторжени апологии или груби отрицания, са изложени подробно у Ив. Шишманов, Студии из областта на Българското възраждане, СбБАН, кн. VI, С., 1916, с. 105—129.

[38] В. И. Григорович, Очеркъ путешествіе по Европейской Турции, II изд., Москва, 1877.

[39] Ив. Шишманов, Студии, СбБАН, кн. 6/1916, с. 76—155.

фор Попов от Елена, Н. Михайловски, К. Мумчатович и В. Джелялски (д-р В. Берон).[40] Независимо от нескриваната неприязън, с която Григорович се отнася към одеските българи, срещите му с тях са били от полза за неговото пътуване по българските земи в Македония, Тракия и Северна България, което той предприема непосредствено след като напуска Одеса.

Така през 30—40-те години на XIX в. В. Априлов и одеският кръг установяват и поддържат продължителни връзки с най-добрите представители на руската славистика — Ю. И. Венелин, М. Погодин, Ив. Срезневски, В. Григорович, М. А. Соловьов, Н. В. Савелиев-Ростиславич и редица още други. Тези контакти имали двояко значение. От една страна, те подтиквали руската славистична мисъл към българската тема, популяризирали сред руската и славянската общественост усилията на България да възроди своите културно-исторически ценности, печелели приятели за българската кауза, утвърждавали идеята за културно и духовно общуване на славянските народи. От друга страна, тези връзки разширявали духовния и културен хоризонт пред одеските българи, укрепвали тяхното национално самочувствие, давали тласък за развитието и на българската книжнина.

Все в духа на своята главна задача да запознае Русия с българския въпрос и да я направи съпричастна в робската съдба и културното възраждане на българите одеският кръг развива оживена книжовна дейност. Първенството и в тази област принадлежи пак на В. Априлов. Неговите книжовни занимания започват през 1841 г., когато той издава в Одеса брошурата „Болгарские книжники или какому славянскому племени принадлежит Кирилловская азбука?". Това е една полемична статия, отговор на сръбския литератор Д. Т. Тирол, който през същата година в „Одески вестник" развивал тезата, че сърбите първи приели християнството, а Кирил, подготвен в един сръбски манастир, създал за тях славянската азбука. Тази именно „сръбска" или кирилска азбука била заимствувана по-късно и от русите.[41] В отговор на тази фантасмагория Априлов обосновал тезата, че Кирил и Методий са натурални българи, че Св. писание е преведено най-напред на български език, а след това е било разпространено сред другите славяни.[42]

Безспорно е, че бисерът в книжовното дело на В. Априлов е неговата „Денница новоболгарского образование", издадена през 1841 г. в Одеса. Главната цел на „Денница" е да се проследи развитието на новобългарското образование и „да запознае русите с това от славянските племена, което още в древността е било с тях в близко родство и което сега, общо казано, им е малко известно". Априлов изтъква, че обединени от обща вяра и кръв, „самите българи по естестве

[40] Пак там, с. 100—154.
[41] В. Априлов, Българскія книжники, с. 3.
[42] Пак там, с. 14.

ните си чувства са били склонни да простират ръка към своите братя-славяни"[43].

Разкривайки стремежа на българите да търсят просвета в чужбина, Априлов напомня, че те „за обетована земя всякога са считали еднокръвна Русия (Москва), имаща едно и също с тях богослужение"[44]. И по-нататък Априлов последователно обосновава своята основна политико-културна линия — да сближи българите с руската култура, с руския език и книжнина, да освободи българската интелигенция от духовната опека на гърцизма.

Неизменно същата линия следва Априлов и в останалите си трудове: „Дополнение к книгѣ „Денница новоболгарского образование", издадена в С. Петербург през следващата 1842 г., „Болгарские грамоти" (Одеса, 1845 г.), „Мисли за сегашното българско учение" (Одеса, 1847 г.).

Във връзка със своята книжовна дейност Априлов установява контакт с най-висшите кръгове на руската държава. С писмо от 30 януари 1842 г. до министъра на народното просвещение С. С. Уваров той изпраща по един екземпляр от своята „Денница" на престолонаследника и на „монарха на най-просторната и най-славна в света славянска империя", тъй като смята, че на руския император „трябва да бъде известен всеки нов стремеж на славянските племена към образование". Априлов използува този случай да помоли руските държавни органи да подпомогнат българското духовно възраждане.[45]

През 1845 г. все със същата цел Априлов решава да посвети своя труд „Български грамоти" на министъра на просветата граф С. С. Уваров.[46] На 13 юли с. г. Уваров отговорил, че приема „този полезен труд да бъде посветен нему"[47].

Наред с Априлов с книжовна дейност до Кримската война, и то подчинена на общата цел на одеския кръг, се занимават Н. Хр. Палаузов, Д. С. Мутев, Спиридон Н. Палаузов. Особено значение за българската култура имат трудовете на последния — „Век болгарского царя Симеона"[48] и „Синодика на царя Бориса"[49]. Тези и някои от другите по-късни работи на младия Палаузов фактически слагат началото на новобългарската модерна историография. Издадени най-напред в Русия, те имат важно значение за запознаване на руската общественост с историческото минало на българското общество. Неговите исторически проучвания, направени на високо за времето си професионално равнище, съобразено със стандартите на немската и руската историография, се приемат с уважение и от учената общественост на Русия.

[43] В. Априлов, Денница, с. 37.
[44] Пак там, с. 50.
[45] ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 104, л. 1.
[46] Пак там, л. 4.
[47] Пак там.
[48] СПб., 1852.
[49] Москва, 1855.

С книжовна дейност до войната, макар и между другото, се занимава и Н. Хр. Палаузов. През 1851 г. той издава в Одеса една компилация, озаглавена „Жизнеописание на Ю. И. Венелин", в която освен възхвалата към делото на Венелин, „извел българската история из тъмнината", се съдържат интересни данни за живота на българската одеска колония. Палаузов обнародва до войната и една статия, посветена на българския правопис.[50]

Безспорно най-важната заслуга на одеската колония през 30—40-те години на XIX в. се изразява в нейната последователна подкрепа на българското културно възраждане. След откриването на Габровското училище одесчани се заемат да привлекат на учение в Русия български младежи, които да станат живият мост между руската култура и движението за новобългарска просвета; те изпращат в България руски книги и учебници, организират движение за събиране на исторически фолклорни старини, грижат се за откриване на българска печатница, свързват новата българска култура с учените на различни страни и преди всичко със славистите от Чехия, Словашко, Полша, правят своите първи опити в областта на чисто политическата дейност.

Нека маркираме по-важните факти от дейността на одеския кръг и в тези области.

След откриването на Габровското училище дейността на одесчани и главно на В. Априлов и Н. С. Палаузов вътре в България се съсредоточила в борбата срещу гърцизма, в една упорита и продължителна работа за ликвидиране на гръцкото влияние и за заменянето му с руска литература, с подготвени в Русия учители и свещеници, за избистряне на националния характер на започналото културно развитие.

В името на тези големи цели Априлов и Палаузов почват системна атака срещу гъркоманията. В едно писмо до Н. Рилски от април 1838 г. те показват противоположността на интересите на българската култура и гръцкото влияние, настояват за духовно сближение с Русия. „Безумие крайно е това обстоятелство — пишат те — българите да пренебрегнат изучаването на оня език, на който толкова души словославят всекидневно всемогъщаго бога. Клет разум, колко е необработен!"[51]

Малко по-късно Априлов и Палаузов настояват пред Неофит да направи всичко възможно, щото преподаването в българските училища да се извършва на говорим „народен език". Те одобряват превода на географията на Каменицки и искат от Неофит да уреди чрез пловдивските чорбаджии въпроса с патриаршията за превода на Новия завет, направен на новобългарски език от Библейското дружество, да разпространява превода на Езоповите басни.[52]

[50] В. Цариградски вестник, г. III, n°99, 1852.

[51] В. Априлов, Събрани съчинения, Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Н. Рилски, 24 април 1838, с. 378.

[52] Пак там, Писмо от 30 юни 1838, с. 383.

Априлов и Палаузов остро въстават срещу един от водачите на елинистическата партия сред българската интелигенция — Р. Попович. През 1839 г. те се обявяват против предговора на неговата „Христоития", където е застъпено мнението, че образованието и културата могат да се разпространяват само на гръцки език. Позовавайки се на примера на другите европейски народи, те настояват българите да учат най-напред своя език, а после да се занимават с чуждите езици. На края на писмото Априлов и Палаузов приканват Попович да застане на позицията на новобългарското образование.[53] Същите мисли Априлов и Палаузов развиват и в писмото си до пловдивския чорбаджия Вълко Чалъков. Те наричат гъркоманите „малодушни и непроницателни съотечественици". „Три милиона славянски народ иска да се крие зад десет гърци" — пишат те и настояват пред чорбаджията да открива български училища в Пловдивско, да въведе българска литургия в черквите.[54]

Виждайки, че истинските крепители на гърцизма сред българския народ са гръцките архиереи и някои влиятелни чорбаджии, още в началото на 40-те години, когато широко се подема движението за църковно-духовна самостоятелност, Априлов апелира за борба срещу гръцкото духовенство и срещу чорбаджиите гъркомани. „Онези българи — пишеше той до Габровската община, — дето своята полза предпочитат пред общата полза, дето се подкупват от користолюбието да утесняват братята си, тези българи са изчадие дяволово, юдово коляно, те имат вечно проклятие от рода си."[55]

Стигнал до идеята за отхвърляне на гръцката духовна власт и за ликвидиране на гръцкото влияние, Априлов продължава да кореспондира в началото на 40-те години с почти всички известни български учители и книжовници и да ги увещава да се заемат с българската просвета, за която „българите имат най-сгодното време да сторят това нещо. Те имат братята си руси. От братята руси те могат да получат всякаква помощ за просвещението си, никога обаче от гърците или от други някои народи."[56]

В борбата за нова ориентация на българската просвета на роден език, свързана със славянската култура на Русия, Априлов отделя важно място на българските общини и на училищните настоятелства. Той препоръчва на общините да вземат в свои ръце образователното дело, като отрекат властта на владиците над българското просвещение.[57]

---

[53] Пак там, Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Р. Попович, 2. IX. 1839, с. 396—400. Подробности за връзките на одеския кръг с Р. Попович вж. у М. Арнаудов, В. Априлов, С., 1971, с. 217—354.

[54] Пак там, Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до В. Чалъков, 24 ноември 1839, с. 401—402.

[55] Пак там, Писмо на В. Априлов до Габровската община, 17 август 1840, с. 403—405.

[56] Пак там, Писмо на В. Априлов до Р. Попович, 20 октомври 1840, с. 407.

[57] Пак там, Писмо на В. Априлов до Габровската община, 11 декември 1846, с. 436.

Дейността на одеския кръг и преди всичко на В. Априлов и Палаузов срещу гъркоманството за проруска ориентация на българската просвета и въобще на Българското възраждане съдействувала постепенно да се оформи през 30—40-те години сред българското общество една проруска партия, обхващаща някои от българските книжовници и просветители. На тази партия било отредено да играе по-нататък важна роля в Българското възраждане. Но политическата програма на одеския кръг, макар и прилагана изключително само в областта на просветата, срещала съпротивата на първите български възрожденци начело с Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Р. Попович и др. Както сам обяснява Н. Рилски, връзките с Априлов били скоро преустановени, а кореспонденцията с него унищожена „страха ради юдейскаго"[58].

Безспорно е, че връзките с Одеса не са били прекъснати само от страх, въпреки че и опасенията от турската полиция и гръцките шпиони са имали значение. Първите български възрожденци не са споделяли възгледите на одеския кръг за едностранно обвързване с Русия по чисто принципни съображения. На тази основа се е разгоряла дискусията за българския правопис, в която Априлов защищава народните говори, а Н. Рилски — църковнославянския език, приеман от него като старобългарски. На тази основа са дискусиите между одесчани и партията на елинистите за литературните заимствувания. Зад тези спорове стои големият въпрос за началата на Българското възраждане — дали то да бъде осъществено свободно, без политически и духовни обвързвания, възглед, защищаван от вътрешните дейци, или да бъде свързано с Русия — теза на одеския кръг.[59]

Нежеланието на българските културни дейци да споделят разбиранията на одеския кръг било засилено и от политиката, която Русия възприела по българския църковен въпрос — политика на толериране на Цариградската патриаршия за сметка на национално-политическите домогвания на българите. Тази политика била остро разобличавана от Неофит Бозвели,[60] един от крайните противници на руското влияние в българското националнокултурно развитие. А безспорно е, че през 40-те години Неофит Бозвели е първият водач на българското общество със силно влияние върху цялата национална интелигенция. Неговата позиция за самостоятелна борба, за необвързване с великите сили, за използуване на всички благоприятни международни фактори за решаването на българския въпрос е изиграла решаваща роля за откъсване на първите водачи на българското културно дело от стремежите на В. Априлов и неговия кръг. Не е случайно, че след

[58] Д-р Павел Орешков, Неизвестна преписка на манастирите Соколовски и Рилски с Н. Хр. Палаузов, 1845—1854, С., 1941, с. 6 (СбБАН, кн. XXXVI, с. 118).

[59] М. Арнаудов, ц. с., В. Априлов . . ., С., 1935, с. 190—193.

[60] Ванда Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и българският църковен въпрос (Нови данни из архива на А. Чарторийски), под. ред. акад. Д. Косев, С., 1969, с. 171 и сл.

смъртта на Априлов и самият Неофит Рилски, когото Априлов беше избрал за проводник на своите идеи, окончателно се откъсва от Одеса.[61]

Априлов и другите одески дейци явно схващали, че техните усилия да създадат проруска партия сред българската интелигенция не постигат целите си, че те не ще могат да преобърнат душите на старите елинисти, нито да склонят българските водачи да застанат на проруски позиции. Затова още в края на 30-те и началото на 40-те години одеският кръг си поставя за цел да привлече млади българи на учение в Русия, да ги закърми с руската култура и руския дух и да направи от тях радетели на българо-руското сближение. Най-напред през 30-те години в руските училища, лицеи и университети постъпили децата на богатите български емигранти. Но завършвайки своето образование, тези първи български интелигенти оставали в Русия или отивали да следват на Запад и не можели да съдействуват за решаването на голямата задача, която Априлов си поставя. Именно поради това от края на 30-те години Априлов започва да апелира, да увещава и да съдейства за привличане на млади българи от вътрешността на страната за учение в Русия. В писмо до Н. Рилски през 1838 г. Априлов и Палаузов настояват да се изпратят в Русия младежи, които да завършат някакво училище за 2—3 години и да се върнат като учители в България. Те предлагат за целта да им се осигурят по 700 рубли годишна издръжка, която възпитаниците да върнат, след като започнат работа.[62]

Изглежда, че призивът на Априлов се е разпространил твърде бързо, тъй като още следващата година Атанас хаджи Петров от Панагюрище се обръща с молба към цариградските българи да изпроводят при Априлов и Палаузов в Одеса Н. Геров, за да постъпи на училище.[63] Апелът на одесчани стига и до младите българи, учещи се в Атина. Между Априлов и Ив. Селимински, който по това време стоял начело на атинския кръг,[64] започва оживена кореспонденция. Още на 14 февруари 1835 г. Селимински пише до Априлов и Палаузов и излага своите разбирания за задачите на новото българско училище.[65] Постепенно Селимински става привърженик на идеите на одеския кръг и през 1840 г. пише до Априлов, че „само възпитаните в Русия могат по разни начини да застанат начело на народа си, и иска

[61] Ив. Шишманов, Нови студии, СбБАН, кн. XXI (13), 1926, Дневник на Н. Рилски. В дневника ясно проличава, че от 10 октомври 1847 до Кримската война Н. Рилски не поддържа никаква кореспонденция с Одеса.

[62] В. Априлов, Събрани съчинения, Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Н. Рилски, 20 юли 1838, с. 393.

[63] НБКМ — БНА, II А, а. е. 2148.

[64] В този кръг са влизали Иларион Стоянович от Елена, двамата му братя Николай и Димитър, техният съгражданин Иван Момчилов, братята Петър и Константин от Битоля, Георги Босилински от Батак и Георги Атанасович от Одрин.

[65] НБКМ — БНА, ф. 28, оп. 1, а. е. 3, л. 3—7.

всеки родолюбец да пресметне това нещо, както подобава"[66]. В едно обширно писмо до Априлов и Палаузов, писано от Атина на 17 септември 1840 г., Селимински вече активно защищава техните идеи за народната просвета. А през следващата 1841 г. той твърдо им обещава: „Аз мога да обърна и погледите, и сърцата на мнозина наши сънародници на Север."[67]

Под влияние на Селимински за Русия заминават няколко младежи. Най-напред се водят преговори с Иларион Стоянович. През август 1841 г. Априлов съобщава на Иларион, че е направил необходимите постъпки и чака разрешение за неговото отиване в Русия. На 10 октомври с. г. той му пише, че е разрешено да постъпи или в Киевската семинария, или в Духовната академия. И в началото на следващата година вече му нарежда да тръгне за Одеса, като вземе със себе си книги, стари монети и други материали.[68] В резултат на усилията на одесчани през 1840 г. в Одеса били записани като техни стипендианти в семинарията и светските училища 5 млади българи.[69]

Опитите на Априлов и неговите съмишленици да привлекат българи на учение в Русия за сметка на родителите или на българските градски общини обаче завършили безуспешно. В края на 30-те и началото на 40-те години поради липсата на традиции, поради страха от турски репресии или други съображения били привлечени само няколко души. Тогава именно одеският кръг се залавя да издействува руски държавни или църковни стипендии за българските младежи, да спечели благоволението на руските меродавни органи в подкрепа на българското просветно дело. Руските държавни органи видели в тази инициатива на одесчани един благоприятен повод да разширят своето влияние на Изток и особено в България. Още повече, започналите остри борби срещу гръцкото духовенство показвали на руската политика, че българската нация се стреми спонтанно към духовна независимост и поради това става обект на ухажване от страна на силите, конкуриращи се с Русия на Изток. Макар че в гръцко-българската разпра застанала на страната на Цариградската патриаршия, руската политика сметнала, че трябва да заложи на двойна карта, т. е. защищавайки патриаршията, едновременно да подготви учители и свещеници за българите, които след евентуално отделяне на българската църква ще станат проводници на руските интереси.

В своята автобиография Натанаил Охридски, един от първите руски възпитаници, съобщава, че споменатият вече архимандрит Анатолий още през 1837 г. привлякъл няколко българи на учение

[66] В. Априлов, Събрани съчинения. Писмо на В. Априлов до Р. Попович 20 октомври 1840. с. 408; подробности за връзките между одеския кръг и Иван Селимински вж. у М. Арнаудов, В. Априлов, С., 1971, с. 301—328.

[67] Библиотека Д-р Иван Селимински, кн. III, Писмо на Селимински от Атина д В. Априлов, 1 януари 1841, с. 8.

[68] В. Априлов, Събрани съчинения. с. 411; 412; 415—416.

[69] Пер. списание на БКД, XXV—XXVI, год. VI/1888, Писмо на В. Априлов д Р. Попович, 20 октомври 1840, с. 51.

Русия.[70] Това свидетелство на Натанаил обаче още не може да се потвърди. Първите стипендии, за които се знае, сигурно са издействувани по инициатива на Априлов, Палаузов и Тошкович през 1840 г. Тези тримата подават на 8 юни 1840 г. до граф М. С. Воронцов, новоруски и бесарабски генерал-губернатор, молба да издействува от императора четири стипендии за българи — две за Херсонската семинария и две за Одеския лицей. Подготвените в тези заведения българи, след като завършат, щели да заемат в България длъжности на учители и свещеници. Граф Воронцов отправил молбата на одеските българи до императора Николай I, който сметнал, че българите трябва да се обучават само в Херсонската семинария, и дал съответното разпореждане до оберпрокурора на Св. Синод граф Протасов. На 27 август 1840 г. вицеканцлерът граф Неселроде се разпоредил в този смисъл до Св. Синод и до одеския генерал-губернатор.[71]

Във връзка с тази заповед попечителят на Одеския учебен окръг с писмо от 29 август 1840 г. съобщил на МНП, че напоследък в гимназията при Ришельовския лицей започнали да постъпват деца на българи, сърби и други славяни. Сметнало се, че техният брой ще се увеличава, и поради това попечителят предлага, за да се отклони потокът на славяните от немските училища към Русия, на кандидатите да не се иска задължително да знаят руски език преди постъпването им в гимназията.[72] Такива облекчения били направени и за кандидатите, постъпващи в семинарията.

В изпълнение на тези разпореждания на 5 ноември 1840 г. във втори клас на енорийското одеско училище като държавен стипендиант бил записан Д. Чинтулов. Захари Княжевски от Ст. Загора бил приет в низшето отделение на Херсонската семинария.[73] През май следващата година в Одеското енорийско училище бил приет и третият стипендиант Христо Тодоров поп Иванов.[74] Другият възпитаник Атанас Георгиев бил приет на 16 юни 1841 г. В същото време по нареждане на херсонския архиепископ като частен ученик в низшето отделение на семинарията постъпил и учителят Ботю Петков.[75] Все във връзка с тези разпореждания в семинарията през 1841 г. постъпва и Илия Василев.[76]

[70] Ив. Шишманов, Нови студии, Как и кога бяха издействувани първите руски стипендии за български възпитаници в Одеската духовна семинария, СбБАН, XXI(13), с. 41 и сл. Тук са обнародвани най-важните документи от преписката по този въпрос.

[71] НБКМ — БАН, ф 28, а. е. 29, Писмо на П. Теодоров от 27 август 1840, л. 14.

[72] ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а.е. 77.

[73] Пак там, КМФ, № 8, оп. 1, а. е. 12, Писмо на управата на Лужинската семинария от 29 април 1841, л. 4; Писмо на ректора на Киевската духовна семинария, 20 май 1841.

[74] Пак там, Писмо на ректора на Киевската духовна академия от 18 юни 1841, л. 6.

[75] Пак там, Писмо на управата на Херсонската семинария от 1 ноември 1841, л. 7.

[76] Пак там, л. 9.

Приемането на първите български стипендианти в Херсонската семинария или в нейните по-низши отделения, станало по инициатива на одеската българска колония, слага началото на организираното обучение на българи в руските държавни учреждения за сметка на руската държава. И още през 40—50-те години на XIX в. в Русия се учили голям брой българи, между които личат имената на едни от първите дейци на Българското възраждане — Н. Геров, Д. Чинтулов, Т. Бурмов и др. Това било най-голямата сполука в стремежите на одеския кръг да свърже българското културно възраждане с Русия. В същото време за руското културно и политическо влияние в България то имало важни последици.

Одеският кръг поддържал връзката на новобългарското образование с руската култура и чрез непрекъснатото изпращане на руски учебници, църковно-требни книги, учебни пособия и друга литература.[77] Тук ще се приведат само някои по-нови данни на кореспонденцията на учителя Цвятко Недев до Габровското училище от 1833 до 1864 г.

1833 г. — Априлов и Палаузов изпращат чрез братя Мустакови в Букурещ книги за 60 р. и 70 к.

1835 г. — същите изпращат 76 броя от „Всеобща история“ на Ат. Кипиловски, 8 христоматии на Р. Попович и 12 „Символ-верую“ на архимандрит Анатолий.

1836 г. — същите изпращат от Одеса глобус и 6 географски карти.

1839 г. — нова пратка от книги, които не са описани.

1840 г. — каталог на библиотеката с 66 разни книги.

1842 г. — 10 екземпляра от „Заради възраждането на българската словесност“, превод на книгата на Ю. И. Венелин.

1843 г. — „Славянски древности“ на Шафаржик, 560 катехизиса и свещенни истории; 600 книги от Д. Рашев.

1844 г. — Четири тела църковни книги за габровските църкви и за Девическия манастир.

1845 г. — Палаузов и В. Рашеев изпращат 685 различни книги, 63 снимки на Венелин, 31 броя от „Денница“ на Априлов, 40 граматики, както книги и глобус за Търновското училище.

1847 г. — 83 тела книги и второто издание на взаимоучителните таблици. Освен това 25 броя от буквара на К. Станчов.

1850 г. — „Директорите от Одеса“ (Н. Палаузов, В. Рашеев и Н. Хр. Палаузов) изпращат 1427 свещени истории и катехизиси, 19 буквара на Неофит и 900 броя други български книги.

[77] Върху тази дейност на одеския кръг има много обнародвани сведения. Вж. специално Св. Миларов, В. Априлов..., Одеса 1888; Ив. Шишманов, Нови Студии, Дневник на Неофит Рилски, СбБАН, XXI (13) 1926; Д. Песчаный, Русско-болгарские культурные связи в 30—40 годах XIX в. Сб. „Из истории русско-болгарских отношений“, М., 1958, с. 113—193.

1851 г. — Н. Палаузов изпраща 100 екземпляра от трудовете на Ю. Венелин.

1852 г. — 4 тела църковни книги, 15 екземпляра от биографията на Ю. Венелин (писана от Н. Х. Палаузов), 115 броя от биографията на Н. Ст. Палаузов и 15 книги от В. Рашеев.

1853 г. — нареждане на директорите да се закупят 51 екземпляра от „Смесна китка" на П. Р. Славейков.

Само тези сведения са достатъчни да се види какъв огромен поток от книжнина е течал благодарение на усилията на одеския кръг от Русия за Габрово и оттам за училищата в цялата страна. Много от посочените били подарени от габровци на училищата в Сопот, Одрин, Търново и в редица други селища. Така одеската колония превърнала Габровското училище в разпределителен пункт за набавяне на руски и български книги на цялата страна.[78]

Наред с грижите си за Габровското училище одесчани пращали книги и за редица други градове. По тяхна инициатива през 1845 г. Захари Княжевски, след като завършва Херсонската семинария, заминава за С. Петербург, за да издействува разрешение за набавяне руски книги и пособия за българските училища и църкви. Неговата молба до Св. Синод била удовлетворена и от църквите на цяла Русия били събрани потреби и други църковни принадлежности. От Св. Синод била подарена малка печатница и голямо количество книги. Книги за българските училища били подарени от Императорското икономическо дружество, от духовните академии, от МНП, от Министерството на вътрешните работи. Департаментът на манифактурата подарил журнали и модели, а МНП по един учебник за 60-те български училища. Княжески поискал средства да открие в родния си град Стара Загора руска книжарница, но министърът на народното просвещение граф Уваров отклонил това искане. В 1850 г. З. Княжески отново подал молба за отпущане на книги, в резултат на което новият министър на просвещението княз Ширински наредил да се отпуснат 753 екземпляра учебници и 160 екземпляра други учебни книги.[79]

В резултат на инициативността на одеските българи от 1846 до 1852 г. само Министерството на народното просвещение отпуснало и изпратило за българските училища 1768 екземпляра учебни ръководства и пособия, възлизащи на 1258 рубли.[80]

[78] НБКМ — БНА, II А, а е. 2056. Цвятко Недьов до училището в Габрово. Книги и учебни пособия, изпращани от Априлов, Палаузов и др. до Габровското училище.

[79] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. I, Записки относно мерките по образованието на славяните в Русия, С. Петербург, 1865. Същата записка с малки съкращения е обнародвана от Н. Генчев и Йорд. Калудова в Известия на държавните архиви, 1970, кн. 20, с. 129—130. (По-нататък ще се цитира само „Записка".)

[80] Записка, с. 132.

Наред с разностранната си културна дейност до Кримската война одеската колония прави няколко, макар и несигурни стъпки на политическото поприще. Цялата ѝ културна дейност била насочена към една главна политическа цел — да подготви в перспектива съюза на българското общество с Русия, да разшири почвата за влияние на Русия на Изток. По такъв начин одеският кръг се оформил не само като център на българското културно-национално възраждане, но и като проводник на руската политика, на руското културно-политическо влияние в България.

Но освен в културната област одесчани се намесили в няколко важни политически събития. В това отношение обаче между тях съществували дълбоки различия. Докато Априлов бил противник на политическата въоръжена борба, очевидно страхувайки се да не влезе в противоречие с руската политическа доктрина, някои от по-младите, като Н. М. Тошков и Н. Хр. Палаузов, не сметнали, че дейността на колонията трябва да се ограничава само в областта на просветата. Разбира се, до Кримската война одеският кръг, общо взето, стоял настрана от прякото вмесване в политическите събития.

Така по време на браилските събития през 1841—1843 г. Априлов категорично се обявява срещу опита за въоръжена борба. Когато през есента на 1841 г. браилските заговорници се обърнали чрез Петър Ганчев към Априлов за съдействие, той категорично отказал да ги подпомогне. По-късно отхвърлил обвиненията, предявени от руските власти към него, че съчувствувал на браилските бунтовници.[81]

Отрицателното си отношение към тези събития Априлов изразява и в едно писмо до Ив. Срезневски от 1846 г., в което обвинява З. Княжевски за връзките му с бунтовниците.[82]

За разлика от Априлов Н. М. Тошков по някои не особено сигурни данни оказва парична помощ на въстаническите опити още преди Кримската война.[83] Но най-активно с политическа дейност до войната се занимавал Н. Хр. Палаузов. През 1845 г. Априлов и Н. Ст. Палаузов изпращат младия Палаузов да инспектира Габровското училище. Извършвайки своята главна работа, Палаузов предприема една обиколка и за четири месеца посещава Галац, Браила, Гюргево, Букурещ, Свищов, Търново, Габрово, Трявна, Дряново, Шипка, Казанлък, Стара Загора и Цариград. След като се завръща в Одеса, той започва да поддържа писмени връзки с различни места на България, като както той свидетелствува в едно писмо до генерал Хрулев от 1854 г., се стремял да постави пред очите на своите сънародници Русия в едно благоприятно и утешително осветление.[84] В една записка до рус

[81] М. Попруженко, Материали за историята по възраждането на български народ. Юбилеен сборник на Габровската Априловска гимназия, Пловдив, 1890, с. 91—9
[82] В. Априлов, Събрани съчинения, с. 438—439.
[83] В. Век, бр. 48, 4 декември 1874.
[84] Д-р П. Орешков, Неизвестна преписка, с. 189—191.

което правителство от 1853 г.,[85] която ще бъде предмет на по-нататъшно разглеждане, Палаузов, убеждавайки руското правителство да ангажира българи за агентурна работа сред техните сънародници по време на войната, се позовава на своята обиколка през 1845 г. Тези документи са дали основание на д-р П. Орешков да заключи, че по време на обиколката си Палаузов се е занимавал изключително с политическа дейност.[86] Това заключение може да бъде потвърдено и от някои косвени данни. В един служебен формуляр на Н. Хр. Палаузов като инспектор в Одеската митница е отбелязано, че на 1 май 1845 г. Палаузов бил уволнен за четири месеца за лечение и задграничен отпуск. На работа в митницата той се връща на 26 юли същата година.[87] Ясно е, че неговото пътуване е станало със знанието на руските държавни органи.

Но какъв е смисълът на тази дейност? Свидетелствата на Палаузов, правени по-късно и във военни условия, когато той се опитва да накара руското командуване да ангажира на всяка цена българите от Одеса във войната и да осигури за тях най-добри изгледи в евентуално освободената България, очевидно трябва да бъдат приети критически. Д-р П. Орешков, макар и да отчита условията, в които тези сведения са дадени, твърде много им се доверява.

Дейността на Палаузов през обиколката му в България и след нея би могла да се изясни, ако се открие споменатата от него преписка. Но за съжаление засега не разполагаме с нея. Затова трябва да се задоволим само с оскъдните данни, които са достигнали до нас. По време на обиколката си Палаузов се среща между 19 и 20 юли 1845 г. в Габрово с руския пътешественик В. Григорович.[88] За тази среща съобщава на Н. Рилски и габровският учител Цвятко Недюв с писмо от 20 юли 1845 г. Според него Н. Хр. Палаузов и В. Рашеев са разговаряли с Григорович на 19 юли до 2 часа през нощта.[89] Разговорът между трима бил посветен главно на Рилския манастир, посетен преди това от Григорович.[90] От времето на тази обиколка е и писмото на Н. Хр. Палаузов до Неофит Рилски, писано от Габрово. След като изказва съжаление, че не може да се срещне и лично да разговаря с него как да вкарат българите в правия път на просветата, след като се оплаква, че Габровското училище било в трагично положение, нямало учител и опустяло, че попечителите нехаят и „гледат сал да си напълнят джобовете с жълтици, които подир ще ги заравят в земята", Палаузов призовава Неофит да подтиква народа към „великото дело на просветата". Наред с това той му съобщава, че е писал на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов за неговия речник, и му

[85] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 1, п. 1—6.
[86] Д-р П. Орешков, Неизвестна преписка, с. 145—149.
[87] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 1, л. 1—8.
[88] В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, 2-ое изд., М., 1877, с. 160.
[89] Ив. Шишманов, Нови студии, СбБАН, кн. XXI (19), с. 267.
[90] П. Орешков, ц. с., с. 147—148.

препоръчва да го препрати чрез Цариград в Одеса, където ще се отпечата с царско иждивение.[91]

По време на престоя си в Цариград Палаузов се среща и с Чайка Чайковски, политически агент на полското емигрантско правителство в Париж, ръководено от княз Адам Чарторийски. Както свидетелствува Чайковски в мемоарите си, той изложил пред Палаузов своето схващане по българското просветно и църковно движение. Според него Палаузов одобрил неговите симпатии към българите, като държал да се пробуди българското национално съзнание. Разбирателството с Палаузов — пише Чайковски, дало тежест на неговата политика. По взаимна договорка Никола Савович, който по това време се връщал от Париж в Цариград, бил натоварен да изпълни препоръките на Палаузов и да създаде в Търново и в балканските градища училища, но щом стигнал в Търново, Савович починал.[92]

Последните сигурни сведения за дейността на Н. Хр. Палаузов от 1845 до 1852 г. са няколко писма, разменени с Рилския и Соколовския манастир. Първото от тях е писано до Палаузов от архимандрит Йосиф Соколски на 28 април 1848 г. Соколски кани одеските дейци за първи ктитори и благодетели на манастира.[93] Второто писмо е пак от Соколски, но от 24 август 1851 г. Тук игуменът изказва благодарност за изпратената по брата на Н. Хр. Палаузов — Петър, камбана на манастира.[94] Третото писмо е от Рилския манастир и носи дата 10 ноември 1852 г. В него се споменава, че Н. Хр. Палаузов е молил на два пъти игумена да изпрати подробно описание за манастира и да уреди някои подробности около пътуването на архимандрит Ст. Ковачев до Русия за събиране на милостиня.[95]

Тези документи, макар и твърде оскъдни, очертават политическата насока в дейността на Н. Хр. Палаузов и одеските българи от 1845 до 1852 г. Те показват твърде ясно, че Палаузов е продължил пътя на Априлов да съдействува с всички възможни средства за развитието на българската просвета, като я свързва с Русия, без да изпуща и другите благоприятни възможности за това. Не би могло да се докаже твърдението, че той се е занимавал с политическа агитация и дейност, излизаща извън рамките на културната ориентация. За това ясно свидетелствуват и срещите му с В. Григориевич и Чайка Чайковски, и писмото до Н. Рилски, и намерението му да открие училище по балканските градища, и преписката със Соколовския и Рилския манастир. Безспорно е обаче едно, че във всички случаи, може би с изключение само в контактите с Чайка Чайковски, той неизменно следва линията за укрепване на проруската партия сред българ-

[91] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 2, л. 1.

[92] Каролина Суходолска, Българите в неиздадените мемоари на Чайка Чайковски (Садък Паша), СНУНК, кн. X/1894, с. 452—453.

[93] П. Орешков, ц. с., бр. 192.

[94] Пак там, с. 193.

[95] Пак там, с. 193—196.

ската интелегенция и за разширяване на влиянието на одеския кръг сред българското общество. Това се потвърждава твърде категорично и от Неофит Рилски, който и по това време, както през 30-те години, бил главен обект на внимание от страна на одеските българи пред вид на неговото голямо влияние сред българската интелигенция. През 1846 г., т. е. една година след споменатото писмо на Палаузов до Н. Рилски, и след като В. Григорович е посетил Рилския манастир, Н. Рилски пише: „Аз с негли много вардене оцелях досега от гонението им (на турци и гърци — б. а.), иначе не беше кабил да не попаднем и аз по истото страдание, което пострадаха други някои мене подобни." Той съобщава, че даже не отговаря и на писмата на Григорович, че пресякъл като с нож „преписката" с Русия, унищожил всички писма, които биха го злепоставили, и по отношение на Русия възприел „всеконечно молчание"[96].

Такива са по-важните моменти в дейността на одеския кръг през 30—40-те години на XIX в. Тези най-общо маркирани прояви на българската одеска колония, ръководена от В. Априлов и Н. Ст. Палаузов, очертават ярко политиката ни българската емигрантска буржоазия в Южна Русия, нейното отношение към Българското възраждане, нейното място в руската политика на Изток, нейната роля и значение.

Преди всичко историята на одеската колония разкрива мъчително трудния път на организиране на българската емигрантска буржоазия. Пробудена от Българското възраждане, тази буржоазия се стремяла да заеме мястото си на естествен водач на начеващите движения за духовно и национално-политическо консолидиране. Тя разполагала за това с необходимите материални средства, със своя интелигенция, имала твърде важни международни контакти. Но използуването на тези възможности е ограничено поради това, че емиграцията независимо от нейните патриотични пориви трябва да се съобразява с интересите и ходовете на руската политика. Именно поради това до Кримската война одеските българи не могли да създадат политическа организация. Ръководството на колонията и на нейната дейност се осъществявало от В. Априлов, Н. Ст. Палаузов, Н. Тошков, а впоследствие и от Н Хр. Палаузов. Тяхната власт се дължала на личното им влияние и авторитет и на обстоятелството, че те имали право да кореспондират с руските официални органи.

Липсата на политическа организация поради условията на реакция в николаевска Русия, където всяко политическо движение е поставено под зоркия контрол на полицията и прословутото и всемогъщо Трето отделение,[97] дава отражение и върху политическата концепция на одеския кръг. Одеският кръг възприема една еволюционистична, просветителска линия на поведение, отговаряща на политическите вкусове и манталитета на руската официална политика. При това въпре-

[96] Ив. Шишманов, Нови студии, Писмо на Н. Рилски от 26 октомври 1846, с. 347—375.

[97] А. Херцен, Минало и размисъл, т. I, С., 1965, с. 188—233.

ки искрите на някои модерни разбирания за просветата априловският кръг ясно се стремял да свърже българското просветно дело с официалното, казионното направление в руската култура, със славянофилството и панславизма.

В тези условия одеският кръг се оформя още през 30—40-те години като една двойнствена формация — като буржоазна партия, ратуваща за българското културно-национално и духовно освобождение, и като проводник на руската политика сред българското общество. Възползувайки се от общите интереси на Русия и България против турската империя, одеският кръг разгръща своята културно-политическа дейност главно в областта на просветното и учебно дело. От друга страна, този кръг е бил непрекъснато принуден да лавира из лабиринта от противоречия между интересите на руската политика и домогванията на възраждащото се българско общество, т. е. да се провира между ярко демократическите и революционни тежнения на Българското възраждане и реакционния дух на руския царизъм, между стремежите на българите към църковно-национална самостоятелност и руската политика в подкрепа на Цариградската патриаршия.

В последна сметка обаче одеският кръг и през този начален период на своята обществена дейност се изявява като кръг на български патриоти. Само че, проявявайки се като кръг на български патриоти, той усвоява идеята, че България в своето духовно и политическо възраждане и по политически, и по езиково-културни, и по национални съображения трябва да се облегне на Русия. Именно поради тази външнополитическа ориентация одеската колония полага началото на политическия съюз на българската буржоазия с Русия.

Глава втора

СЪЗДАВАНЕ НА ОДЕСКОТО БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО (1854—1860)

Одеското българско настоятелство се създава по време на Кримската война. Но неговото окончателно оформяне се извършва няколко години след войната. Следователно настоятелството е плод на два различни периода от развитието на българското националноосвободително движение и на руската източна политика.

По време на Кримската война (1853—1856) Русия, останала сама срещу обединените европейски сили, се опитала да ангажира българите като военностратегически и политически резерв. Още в навечерието на войната във военните и политическите кръгове на Русия бил обсъждан въпросът за използуване на поробеното население в турската империя. В този смисъл княз Паскевич-Ереванski подал до императора една записка на 11 септември 1853 г. В нея се предлагало да се съставят отряди от българи, сърби и гърци, които, въоръжени с руска помощ, да вдигнат в хода на войната въстание в своите страни. Подобно предложение било направено и от княз Горчаков. Тези предложения били одобрени от императора Николай I.[1] Важно значение за еволюцията на руската концепция по този въпрос изиграли писмата на известния славянофил проф. М. А. Погодин. В една записка в навечерието на войната той настоявал Русия да се облегне на 10-те милиона славяни в Турция и на 20-те милиона техни сънародници в Австрия. Само турските славяни според него можели да дадат повече от 200 хил. войска. „Покажете им само прекрасната света цел на тяхното освобождение от непосилното другоплеменно иго, под което пъшкат 400 години, умейте да ръководите техните живи, възторжени и могъщи сили, и ще видите какви чудеса ще направи."[2]

В тези условия отдавна установеният съюз между руската официална политика и българската емигрантска буржоазия от Влашко и Южна Русия можел вече да получи организационна форма. Плод на новите военни условия е създаденото още в навечерието на войната през

[1] С. А. Никитин, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в., М., 1970, с. 115—126.

[2] Препис от Записката на М. П. Погодин се пази в НА — БАН, ф. 103, (СП. Н. Палаузов), а. е. 3, л. 1—9. Обнародвана е в „Русская старина", кн. V, 1874, Записки М. Погодина о политикѣ Россіи (1853—1854).

1853 г. Средоточно българско попечителство (Епитропия) в Букурещ. Най-активна роля в това начинание играели букурещките търговци Константин Чокан — председател на комитета, Иван Недялков от Казанлък — подпредседател, Димитър Хаджи Василев от Свищов — ковчежник, Христо Георгиев от Карлово, Михаил Кифалов от Тетевен, Маринчо Бенли от Шумен, д-р П. Берон от Котел, Христофор Мустаков, д-р Иван Селимински и др. Ръководството на настоятелството се състояло от седем души. Целите на основаната Епитропия са разкрити в едно писмо на букурещките дейци до Ив. Денкоглу в Москва от 12 януари 1854 г. „Това главно общество — се казва в писмото — има с това възможност да състави една комисия от сведущи и опитни лица, които да се намират постоянно при главната квартира, да биха по такъв начин представлявали нашата народност." Според писмото букурещките първенци искат да им се признае правото на върховни представители на българската нация, на нейни политически водачи. Но главната задача на Епитропията за момента била да събере средства за въоръжаване на български доброволци, които да участвуват във войната на страната на Русия.[3]

В стремежа си да се наложат като главно или централно общество букурещките първенци се обърнали с писма към емиграцията в другите градове, поканвайки я да участвува в събирането на дарения в полза на Епитропията. Такова писмо било изпратено и до българите в Одеса, с които, както се посочи, букурещките търговци поддържали връзки още през 30—40-те години. След като получил букурещката покана, Н. Х. Палаузов свикал събрание на одеските дейци и предложил незабавно да се присъединят към акцията на Средоточното попечителство. В същото време той лансирал идеята да се създаде подобно дружество и в Одеса, което да организира помощна акция сред българската емиграция в Русия. Палаузов поел върху себе си инициативата да издействува официално разрешение от руските власти за учредяване на Благотворително общество в Новорусийския край.[4]

Идеята за създаване на организация на одеските българи не е възникнала случайно, просто само в резултат на новата военна конюнктура или вследствие поканата на букурещките българи. Нейните корени трябва да се търсят в продължителното минало на одески

[3] За създаването и дейността на Средоточното българско попечителство, бъдещата Добродетелна дружина, вж. М. Димитров, Комитетът на „Старите", Добродетелна дружина, Сб. България — 1000 години (927—1927), т. I, С., 1930, с. 737—779 М. Димитров, Българска добродетелна дружина, БИА, г. III 1930, т. IV, стр. 172-176; Ив. Гешов, Евлоги Георгиев, Пер. списание, XI/1900, с. 5 и сл.; Д. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907, с. 58 и сл; П. Коледаров, Към предисторията на Добродетелната дружина, ИИИ, т. 16—17, 196 с. 385—405.

[4] Н. Барсов, Тридцатилетие деятельности Одескаго болгарского настоятельства (1854—1884), Материалы для истории освобождения Болгарии, Одесса, 189 с. 7—8.

кръг отпреди войната, в който след смъртта на В. Априлов през януари 1847 г. и на С. Палаузов през 1853 г. най-дейна роля започнал да играе Н. Х. Палаузов.[5] Тази идея отразявала, както ще се посочи по-нататък, стремежа на одеските български търговци да заемат ръководно място в българското културно национално възраждане, да не позволят на други среди да излизат на преден план в отношенията между българите и Русия.

Още в навечерието на Кримската война Н. Палаузов, М. Тошков, Ст. Тошкович и К. Н. Палаузов, както и другите одески дейци съзрели възможността не само за културна дейност, но и за политически акции в полза на българското освобождение. Към това ги насочвали започналите обсъждания на политическата стратегия на войната в руските меродавни среди и особено мисията на княз Меншиков в Цариград през 1853 г., когато русите предявили в много категорична форма правата си като покровители на турските християни. Тази мисия разтърсила българската емиграция и, както свидетелствува Раковски, „в него же время, кога дойде княз Меншиков, общий възторг се запали в наш български народ и всякий българин с радостия чакаше и уже бе уверен за свое освобождение от турское иго“[6].

Най-важно значение за активизирането на одеския кръг обаче имало благосклонното отношение на руската политика към участието на българите във войната и създаването на Българското средоточно

[5] Н. Х. Палаузов е роден в Габрово на 9 май 1819 г., починал в Одеса на 2 март 1899 г. През 1842 г. завършва Ришельовския лицей в Одеса и е назначен като чиновник в местната митница. Скоро е повишен като губернски секретар, а след две години и за колежки секретар. По-късно бил преместен като надзирател в Тирасполската митница. Още до войната той участвувал дейно в начинанията на одеските българи, но тогава стои още в сянката на В. Априлов и Н. С. Палаузов. Най-важната му общественa мисия през този период е описаното вече негово пътуване в България през 1845 г. Женен е отпреди войната и има три деца — двама сина — Владимир и Николай, и една дъщеря Олга.

По време на Кримската война застава начело на одеското общество и чак до края на живота си остава един от първите ръководители на ОБН. През същото време Палаузов авансира и в служебно отношение. През 1854 г. той е извикан в щаба на Южната армия и е натоварен от княз Горчаков като чиновник с особено назначение по българските въпроси. От 1856 г. той продължава да изпълнява тази длъжност и при новорусийския и бесарабски генерал-губернатор. През 1861 г. е определен за цензор на славянските вестници при одеската гранична поща. Използуван е от руското правителство като главен експерт по изселническия въпрос в Южна Русия. През 1868 г. получава дворянско звание, а от 1882 г. е утвърден за действителен статски съветник. За живота и дейността на Н. Палаузов — вж. неговия богат архив в НБКМ — БИА, ф. 13 и по-специално „Формулярный списокъ о службе члена Одесской таможни, действительного статского советника Палаузова“, ф. 113, а. е. 1, л. 1—8, също „За особените работи на члена на одеската митница, действителния статски съветник Палаузов“ (документ, върху който с ръката на Палаузов е отбелязано „Той е председател на ОБН“), пак там, л. 9—15. Дейността на Н. Палаузов е била предмет на няколко проучвания — вж. споменатото съчинение на Н. Барсов, Тридцатилетия . . ., с. 8—25; Р. М. Каролев, Николай Христофорович Палаузов, Пер. спис., IX, 1900, с. 165—217; Пак там, Поменник за Н. Х. Палаузова, с. 820—822.

[6] Архив на Г. С. Раковски, т. I, с. 491.

попечителство в Букурещ през пролетта на 1853 г. След създаването на Букурещката епитропия и особено докато тя не била още официално призната от руските власти одеските дейци сметнали, че трябва да побързат, да не изпускат инициативата от свои ръце.

На 20 юли 1853 г. Н. Палаузов, тогава служител в Тирасполската митница, представил на княз Горчаков „Записка за сегашното положение на българите в Европейска Турция“[7]. Записката разглежда историческата съдба на българския народ, дава подробни сведения за живота, бита и настроенията на българите, разказва за един „народ, угнетен до крайност“, лишен от граждански и стопански права, от „религиозно-нравствено образование“.

Продължителните руско-турски войни — пише Палаузов — са вдъхнали у българите любов и надежда в Русия. Поради това заключава той, българите са сигурен резерв на руската политика в идващата война. Той съобщава, че още по време на мисията на княз Меншиков е предлагал да се изпратят от Русия българи, които да работят в полза на руската кауза, водел продължителна преписка със своите сънародници, уверявайки ги в разположението на Русия. За тази цел още през 1845 г. пътувал по България.

Излагайки този свой опит, Палаузов предлага на Горчаков, по това време главнокомандуващ Южната руска армия, да използува одеските дейци и лично него като емисари сред българите. Той настоява при Главната руска квартира и в корпусите да се създадат представителства от български депутати, които да изпълняват специални поръчения и да имат право да правят необходимите предложения по българския въпрос. Втора група българи, избрани от споменатите депутати, да се изпратят като агенти на разни места в България, където да действуват по указания на главната квартира. Трета група българи да се командироват към военните поделения и специално към онния от тях, към които ще се предадат българските доброволци. Те ще ръководят българските формирования, ще съгласуват действията си с руските войски и ще служат като преводачи. В заключение на записката Палаузов се задължавал да представи списък на лицата, които могат да бъдат използувани за посочените цели.

Н. Палаузов не се задоволил да изпрати записката само до княз Горчаков. Той я праща сам и на редица други отговорни лица от руската армия, администрация и дипломация. На 29 юли 1853 г. Палаузов адресира записка до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор П. И. Федоров.[8] На 4 септември я изпраща до изпълняващия

[7] Записката се намира в архива на Н. Палаузов НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 1—6. Тя е била обнародвана за пръв път от Н. Б. Степанов в „Славянскія известія“, №43, 27 октомври 1891, с. 721—724, където в бележка на Палаузов се съобщава, че записката е била известна на Николай I и е имала значение за мерките на руското правителство както в началото на войната, така и по-късно. Същата записка е поместена и в приложенията към цитираната работа на Барсов с. 30—46.

[8] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 1—6.

длъжността руски извънреден и пълномощен министър в Цариград А. П. Озеров. Върху ръкописа на записката сам Палаузов е отбелязал, че е била пратена и до „негова светлост княз А. С. Меншиков". От същата бележка научаваме, че записката е била докладвана на княз Горчаков в Букурещ от П. И. Федоров.[9] Един значително поразширен вариант на записката от 20 декември 1853 г. Палаузов отново изпраща на княз Горчаков.[10] Втория вариант той изпраща с придружително писмо от 16 януари 1854 г. и до генерал А. С. Хрулев, който по това време работи в щаба на Южната армия. В писмото до Хрулев Палаузов отново изтъква изгодите, които Русия би имала, ако използува активно българите във войната, и препоръчва за тази цел „70-те одески българи, ползуващи се с особено уважение сред народа"[11].

Предложенията на Палаузов били посрещнати с интерес от руските официални кръгове. Те били докладвани и на Николай I. На 9 февруари 1854 г. княз Горчаков разпратил преписки от Палаузовата записка на московския митрополит Филарет, на княз Меншиков, на княз Паскевич-Ереански, на граф Блудов, на Г. А. Лидерс и на Г. Л. Липранди.[12]

Окуражен от благоприятното отношение на руските органи, Палаузов наред със своята посредническа и чисто агентурна дейност се заел да издействува средства за българското образование. На 24 септември 1853 г. той изпраща от Одеса на А. П. Озеров в Цариград „Записка за необходимостта да се открие в България духовно централно училище". Като излага състоянието на просветното дело в България, като посочва оскъдността на материални средства и липсата на подготвени учители, като заключава, че практикуваната дотогава система да се подготвят българи в Русия не е ефикасна, „тъй като от 1840 г., т. е. за 12 години, от приетите в Одеската семинария 16 българи са завършили само трима и нито един от тях не е станал свещеник," Палаузов предлага да се уреди в България духовно училище с шест класа, което да подготвя българските младежи за свещеници и учители. За основа на бъдещето училище той смята, че може да се вземе пловдивското училище „Кирил и Методий". Средствата за поддържане на училището , т. е. на 6 преподаватели и 40 стипендианти, ще се наберат от завещанието на Априлов и от дарения.[13] Тази идея ще да е била обсъждана предварително в одеския кръг, тъй като искания в този смисъл били направени от Н. Геров и други българи.

[9] Пак там, л. 1.
[10] Пак там, л. 7—16.
[11] Д-р П. Орешков, ц. с., Писмо на Палаузов до С. А. Хрулев, Одеса, 16 януари 1854, с. 189—191.
[12] НБКМ, ф. 113, а. е. 5, л. 7, също Н. Барсов, ц. с., с. 30.
[13] Пер. списание, год. IX, 1899, кн. 4, Документи от времето на Българското възраждане, съобщава Н. П., с. 622—627.

Руското правителство обаче отхвърлило българските искания, тъй като то се стремяло да държи образованието на младите българи в свои ръце, а и в духа на своята доктрина за запазване на единството на християните в Турция не искало да дразни Цариградската патриаршия. Голямата идея за откриване на централно българско училище пропаднала между другото и поради противоречията, възникнали между българските дейци. Габровци настоявали проектираното училище да се открие в техния град, тъй като завещанието на Априлов било именно в този смисъл.[14] Рилският манастир от своя страна също претендирал за правото да открие и ръководи централното духовно училище.[15]

Политическото активизиране на българската емиграция в Одеса и дейността на Н. Палаузов намерили израз в създаването на ОБН. На 2 февруари 1854 г. живеещи в Одеса българи се събрали, за да обсъдят положението на българския народ в новите военни условия. Инициатори за това събрание били Н. Палаузов, Ст. Тошков и Найден Геров. Събранието приема протокол, който „в името на отца и сина и светия дух" определя бъдещите задачи на одеската колония: 1) да ратуват за облекчаване на положението на своите братя в България; 2) за тази цел да съберат помежду си доброволни дарения, които да използуват със съгласие на руското правителство; 3) събраните суми да бъдат достояние на целия народ и да се използуват според нуждите и обстоятелствата; 4) да организират помощ за българското образование, докато народът бъде в състояние да се оправи сам; 5) „затова решихме — се казва в протокола — да създадем настоятелство от четирима души, което ще получава събраните пари и ще ги внася в Одеската търговска банка до използуването им според изникналите нужди"; 6) за членове на настоятелството са избрани Стефан Д. Тошкович, Николай Палаузов, Н. М. Тошков и Константин Н. Палаузов.

Следващите пунктове на протокола задължават настоятелите да събират даренията и в съгласие помежду си да решат как да използуват сумите. Учредителният протокол предвижда, че никой от членовете на настоятелството няма право да решава сам или поотделно възникналите въпроси. Настоятелството ще води книга за даренията и ще избере деловодител.

Учредителното събрание решило накрая да се поиска разрешение на руското правителство за организиране на дарителска акция и за съставяне на Българско благотворително общество, целта на което ще бъде „да изпраща на дунавските българи средства за учебници и за всякакви обществени и общополезни заведения и предме-

[14] Пак там, с. 628—629.
[15] Пак там, с. 619—621.

ти“[16]. Още на самото събрание били записани първите дарения, които образували основния капитал на настоятелството. С. Д. Тошкович внесъл 750 рубли, Н. М. Тошков — 900, братята Николай и Константин Палаузови — 170, В. И. Рашеев — 300 и Н. Х. Палаузов — 350.[17]

Една записка на Н. Палаузов от 1854 г. разкрива по-пълно от учредителния протокол подбудите и целите на създаденото настоятелство. В нея се съобщава, че идея за настоятелството е съществувала у одесчани твърде отдавна, но тя кристализира напълно след мисията на княз Меншиков в Цариград и след като руската армия окупира дунавските княжества през 1854 г. Когато се е подготвял походът зад Дунава и главната квартира потърсила съдействието на българската емиграция, „одеските българи, имащи тежест и значение между своите съотечественици в Турция, решили да вземат мерки, за да поощрят своите съотечественици да действуват в случай на нужда в съгласието с изискванията на нашето (руското б. а.) правителство“. И след като получили известие от Букурещ за доброволческото движение, Палаузов предложил на одеския кръг да съставят общество за събиране на дарения за военни и културни цели. С тези средства по време на войната трябвало да изпратят агенти в България, които да подбудят българите да действуват в помощ на руската армия с оръжие и с продоволствия. След приключване на войната останалият капитал да се използува за образованието на българите в Турция.[18]

На 9 февруари 1854 г. настоятелството се обърнало с молба до генерал-губернатора да разреши на одеските българи да съберат дарения за посочените цели. На 12 март генерал Федоров съобщил на ОБН, че императорът е одобрил неговата идея и е наредил да се издаде разпореждане за улесняване на помощната акция. Подписката била открита незабавно в Одеса и в бесарабските български колонии.[19]

След учредяването на ОБН Н. Палаузов бил извикан в Главната квартира на княз Горчаков. С писмо от 20 февруари 1854 г. до П. И. Федоров князът наредил на Палаузов незабавно да тръгне за Букурещ. На 28 февруари Федоров го представил на Горчаков.[20] Заминавайки за Букурещ, Палаузов бил натоварен от ОН да установи връзка с букурещките българи „за еднообразни действия при сегашните обстоятелства“. Заедно с това ОН изпратило на Епитропията 2400 рубли, а на Н. Геров, който трябвало да изпълнява поверителни функции,

[16] ЦДИА. КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 57, л. 15—16.

[17] Н. Барсов, ц. с., с. 10.

[18] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 5, Записка на Н. Палаузов до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор Н. Н. Анеиков и до Озеров, л. 39—41. Тази записка е била докладвана от Озеров през май 1855 г. в Министерството на външните работи. Препис от нея бил изпратен и на княз В. И. Василчиков.

[19] Пак там, л. 41.

[20] Пак там, ф. 113, оп. 3, а. е. 13, Писмо на княз Горчаков до П. И. Федоров, 20 февруари 1854, л. 15.

дава отделно 600 р. Настоятелството натоварило Палаузов да следи дали парите ще се използуват съгласно предначертанията на настоятелството.[21]

В Букурещ Н. Палаузов се свързва с Епитропията и започва да действува енергично за регистриране на ОБН като организация равностойна на букурещката. На 24 март 1854 г. той предава на Епитропията писмата и протоколите на ОБН и още същия ден те били прочетени от седемте членове на нейното ръководство. В разговор с тях Палаузов одобрил целите на Епитропията, но забелязал, че освен чрез организирането на доброзолчески дружини може да се действува и по други начини. В същото време той разбрал, че букурещкото общество иска да играе ролята на централно поради това, че е по-близо до театъра на военните действия и разполага с повече средства. Очевидно Палаузов не е можел да отрече правата на букурещките дейци, затова пише до Одеса: „Поради това Одеското настоятелство, без да му се подчинява напълно, може да действува заедно с него." В същото писмо Палаузов предлага, след като се обнародва прокламацията на руското командуване към българския народ, „членовете на двете общества да се обърнат към народа със своя собствена" прокламация. И все в духа да легализира ОБН като равностойно на букурещкото той пише до Одеса, че ще се постарае да се сближи с председателя Чокан, макар че Чокан не говори български, а той лошо се изразява по гръцки. Доколкото вече е успял да разбере от някои от букурещките дейци, голяма част от тях били против Бакалоглу, Хр. Георгиев и други членове на местното настоятелство.[22]

Дейността на Палаузов в Букурещ продължавала трескаво все в същата насока. След няколко дни той отново пише до Одеса, че Букурещкото общество „иска да бъде централно и главно, с чужди ръце да заграбва" и предупреждава своите съратници „да бъдат благоразумни и внимателни". Той им предлага да изпратят 3—4 хиляди рубли в Епитропията, но да искат те да се използуват за народни цели. В същото писмо Палаузов сигнализира и за друга една инициатива на букурещките дейци. Те искали да командироват при руското правителство д-р П. Берон. Одеското настоятелство трябвало веднага да предложи това място да се заеме от него, тъй като русите го познавали много по-добре от другите.[23]

Наред с зоркото наблюдение на действията на Епитропията с оглед на контрадействията на ОН Палаузов се заел да засили влиянието на Одеса над останалите български общини във Влашко. Още през март той съобщава в Одеса , че в Браила било съставено об-

[21] Пак там, ф. 113, а. е. 5, л. 41.

[22] Пак там, ф. 113, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до почтените настоятели на Одеското българско общество, Букурещ, 30 март 1854 (получено на 7 април 1854 г.), л. 22—23.

[23] Пак там, Писмо на Н. Палаузов до ОБН. Букурещ, 2 април 1854, л. 24—27.

щество, подобно на Букурещкото и Одеското, което събрало първите дарения от 1000 червонци. Такива общества били съставени и в други градове. „Аз ще се старая — съобщава Палаузов — щото всички общества да бъдат подчинени на Одеското." И след като иска официално пълномощно да представя ОБН пред Епитропията, той пак повтаря „Всички общества трябва да бъдат на нас подчинени". Все със същата цел той предлага на останалите одески настоятели да обсъдят възможностите за разширяване на обхвата на ОБН, да го подчинят в бъдеще на някои от членовете на руската царска фамилия, да се предвиди изборът на почетни членове, на членове предводители и членове сътрудници. Тези негови идеи допадали на браилските и галацките дарители.[24]

В стремежа си да наложат Одеското настоятелство като първа сила сред българската емиграция одеските дейци и особено Н. Палаузов се заели да съдействуват на руското командуване във войната. Те станали инициатори за сформиране на български доброволчески батальони, за уреждане на българска канцелария към Главната квартира, за подготовката на населението отвъд Дунава да подкрепи руската армия, след като тя премине на българска територия. Наред с това през март 1854 г. Н. Палаузов, действуващ вече към щаба на Южната армия като чиновник за особени поръчения, предложил да се изпратят в България книги, църковни потреби, дрехи, молитвеници за свещениците, за да се поддържа духът на народа и влиянието на Русия.[25] Тази записка на Палаузов била приета благосклонно и княз Горчаков наредил да се доставят от Одеса книги, камбани и кръстове за българските църкви. От Министерството на войната била отпусната голяма сума за същата цел. В щаба постъпили дарения и пари, изпратени от много градове на Русия. След завземането на Добруджа от руските войски някои от събраните вещи били раздадени на църквите, а останалите били предадени на ОБН.[26]

В хода на подготовката на руската кампания зад Дунава Палаузов прави серия предложения и доклади. Той съобщава имената на българите, които могат да се използуват за военнопомощна дейност, като сочи 29 близки на ОН дейци, между които са: Н. Геров, Сава Радулов, Н. П. Палаузов, Ив. Кишелски, Иван Калянджи и др. Той предлага за същата цел да се използуват учениците от Ришельовския лицей, студентите от Московския университет, възпитаниците от руските духовни училища и много лица от българските градове, като Иван Богоев от Шумен, Стоян Груев от Казанлък, Стоян Пенев — Ахтар-Търново, Добри Чинтулов — Сливен, Никола Михайловски — Търново, Захари Княжески — Стара Загора, Стефан Горски — Сви-

[24] Пак там, Писмо на Н. Палаузов до ОБН, Браила, 18 март 1854, л. 15—16.

[25] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5, Докладна записка на Н. Палаузов за необходимостта да се изпратят на българите църковни книги, потреби и др., Букурещ, 24 март 1854, л. 29—30.

[26] Пак там, л. 42—44.

щов, Никифор Мудрон — Елена, Ботьо Петков — Калофер, Никола Касапски — Калофер, Илия Грудов — Габрово и Петко Славейков — Трявна, т. е. все лица, учили в Русия или свързани с нея. Наред със светските лица той препоръчва да се използуват и игумените на Габровския манастир — Йосиф, на Рилския — Йосиф, на св. Николския в Т. Пазарджик — Галактион, а също така йеромонах Натанаил от Зографския манастир, Доротей епископ Врачански, Иларион Ловчански и Митрофан Димов.[27]

Палаузов подава и специална записка по въпроса за формирането на българските доброволчески отряди. След като отрядите били съставени от българи, гърци и сърби, Палаузов обръща внимание на руското командуване, че между българите и гърците има натегнати отношения и поради това смята за неудачно използуването на гърците в българските работи. Той обърнал внимание върху това на генерал Салас, командир на доброволческите отряди, но генералът, бидейки грък, проявявал благосклонност към гръцките отряди и невнимателност към българите. Палаузов настоява начело на българските отряди да се поставят командири българи. Като такъв препоръчва Александър Хаджи.[28]

Все с оглед обособяването на българските доброволчески отряди в самостоятелна сила Палаузов многократно настоява да се създаде към Главната квартира българска канцелария, която да ръководи отрядите, да подбере достойни хора за управление на освободените територии, да мобилизира българското население в подкрепа на руската армия, да осигури безопасността в заетите земи, да се грижи за продоволствието, съобщенията и т. н. Той предлага в тази канцелария да се назначат Н. Геров, Стефан Изворски, Димитър Мутев, Сава Радулов, Сава Филаретов и Константин Попович.[29] Руското командуване обаче отхвърля тази идея. След това вече Палаузов просто настоявал само за средства.[30]

След като руската армия форсира Дунава при Мачин през 1854 г. и заема Добруджа, вниманието на Палаузов било съсредоточено върху уредбата на освободените територии. В момента на преминаването на руските войски той представя в Главната квартира един подробен очерк за съществуващото в Турция управление, в който дава подробни указания какво да предприеме руската армия, за да спечели българите на своя страна. Тук той отново настоява да се раздадат на българите църковни книги и потреби и да се съставят незабавно местни органи на българската власт.[31] В следващата си записка от 4 април 1854 г.

[27] Пак там, ф. 113, а. е. 4, към записката, подадена до граф Д. Е. Остен-Сакен, 1854, л. 34—37.

[28] Пак там, Записка на Н. Палаузов за формирането на отряди от български доброволци, Букурещ, 4 април 1854, л. 1—4.

[29] Пак там, Записка на Н. Х. Палаузов за необходимостта да се учреди при Главната квартира българска канцелария, Букурещ, 24 април 1854, л. 5—8.

[30] Пак там, а. е. Рапорт на Н. Палаузов, Букурещ, 24 април 1854, л. 29.

[31] Пак там, а. е. 5, л. 45—54.

Палаузов обяснява как конкретно да се уреди градското управление в освободените градове Тулча, Исакча, Хърсово, Бабадаг, Кюстенджа и Черна вода.[32]

Но през 1854 г. настъпва обрат във войната. Руската армия била принудена да напусне България и да се оттегли от дунавските княжества. Надеждите на българите и на ОБН за близко освобождение на България рухнали. Фактически военните функции на ОБН били изчерпани и то трябвало да преустрои своята дейност. Тези промени били схванати от одеските дейци и те постепенно насочили дейността си в мирната културна област. Още през октомври 1854 г. Палаузов представил на новорусийския генерал-губернатор записка, в която заявил, че главната задача на ОБН е да подпомага българите да се учат в Русия. Досега тази дейност била вършена от частни лица и резултатите били слаби. От този момент нататък с тази работа трябва да се натовари ОБН, за да може то да се превърне в „благонадеждно и отговорно оръдие на правителството в сношенията му с българите и за оказването им на различна помощ". Именно поради това Палаузов предложил да се измени съставът на ОБН. То да се постави под ръководството на доверено на правителството лице, да има право да представя предложения и отчети пред местното началство, т. е. пред генерал-губернатора, или пред едно лице, упълномощено от правителството. Палаузов поискал да се разреши на настоятелството да събира помощи по цяла Русия, като не се допуща никой българин да върши подобни работи без негово съгласие. И накрая той предложил настоятелството да получи наименование „Настоятелство (Попечителство) в помощ на нуждаещите се българи", за да знаят българите към кого да се обръщат.[34]

Тази записка отново разкрива намеренията на Палаузов и на одеските дейци да се наложат под закрилата на руското правителство като главна сила сред българската емиграция от Южна Русия и дунавските княжества. Стремежът към хегемония бил още по-ясно мотивиран в следващата записка на Палаузов, озаглавена „Записка за България", подадена на 20 декември 1854 г. Като изтъква значението на България, която се простира „от Дунав далеч на юг до Солун и Кавала, на югозапад до Охрид, на изток до Черно море, на запад до Тимок", Палаузов посочва, че бидейки постоянен театър на военни действия, тази територия често е разорявана и това се е отразило върху духа на народа. След последните събития, т. е. след оттеглянето на руските войски от Дунава, българите „не само могли да разлюбят, но даже да ненавидят Русия" и да се хвърлят в обятията на Запада. В момента сред българите действували западни и турски мисионери. Именно поради това Палаузов предлага отново да се изпра-

[32] Пак там, Записка на Н. Палаузов за вътрешното управление на заетите от русите български градове, Букурещ, 4 април 1854, л. 31—34.
[33] Пак там, л. 35—38.
[34] Пак там, Записка на Н. Палаузов от 20 октомври 1854.

тят в България известни и предани на Русия хора, предимно българи, които да уверяват народа, че неговата съдба ще бъде облекчена. Той сам е готов да замине и в момента води широка кореспонденция със сънародниците си, като ги уверява „в майчинското разположение на Русия към тях, че тя се грижи и мисли за тях". Записката отново повтаря исканията за уредба на български органи към главната квартира.[35]

Наред с дейността си върху чисто военнополитически план одеските българи се заемат с широка пропаганда на българската кауза сред руското общество. Н. Палаузов обнародва серия статии и допис-ки в „Одески вестник". Той превел на руски и издал през 1854 г. „Писма за България", писани от Н. Геров като губернатор на свищовския санджак.[36]

Такива били последните и най-важни прояви на одеските българи по време на Кримската война. След завършване на войната условията за дейността на настоятелството рязко се променили. Русия била победена. Парижкият мирен договор от 1856 г. отнел нейните права и възможности да покровителствува християните в турската империя и да влияе върху развитието на Европейския Югоизток. В тази обстановка настоятелството било поставено в крайно трудни условия, тъй като неговото влияние в огромна степен се дължало на силата на Русия и на намесата ѝ в източните работи.

Одеските дейци разбрали, че настъпва дълъг период на мирна културна дейност. Но за да могат успешно да се проявяват и в тази насока, те трябвало да уредят положението на своята организация, да регулират отношенията си с руските държавни органи и да получат самостоятелен статут. От 1856 до 1860 г. усилията на ОБН били насочени в тази посока.

След споменатата вече записка на Палаузов от 20 октомври 1854 г., в която били изложени главните предложения за бъдещата дейност на ОБН, в началото на октомври 1856 г. настоятелството се обърнало с молба към одеския архиепископ Инокентий,[37] в която се посоч-

[35] Пак там, „Записка за България" на Н. Палаузов, Одеса, 20 декември 1854 л. 1—28.

[36] Н. Барсов, ц. с., с. 7.

[37] Инокентий Борисов е роден в 1800 г. От 1848 до 1857 г. е бил архиепископ Херсонски и Таврически. Тогава се свързва с българите и искрено защищава българската национална кауза, като ходатайствува пред руските държавни органи да се събират книги и църковни потреби за България. От края на Кримската война и чак до своята смърт през 1857 г. той бил попечител на ОБН. Най-голямата му заслуга е, че редовно е уведомявал висшите кръгове на Русия за положението на българите и техните нужди. Кореспондирал с лица от императорската фамилия, с императрицата Александра Теодоровна, с великия княз Константин Николаевич, с принц П. Г. Олденбургски, с руския посланик в Цариград, с министри и губернатори, с Московския митрополит Филарет, с Филарет Киевски и с редица още други лица, които можели да бъдат заинтересувани за българската съдба. За него вж. Т. Буткевичъ, Инокентій Борисовъ, бывший архіепископъ Херсонски, С. Петербургъ, 1877; също Сергей Петровски, Архиепископ Инокентий като проповедник, администратор и славянофил, приложение към отчета на Одеското настоятелство за 1900 г., с. 23—42. Одеса, 1900

вала необходимостта от религиозно-нравствена просвета на българите. Настоятелството предложило на владиката да стане негов попечител. Към молбата бил приложен и проект за устава на ОБН.[38] С молба за уреждане на положението на българите одесчани се обръща и към одеския губернатор княз В. И. Василчиков.

През лятото и есента на 1856 г. меродавните руски органи започнали да обсъждат положението на ОБН. Инокентий приел да стане попечител на настоятелството. По този повод той писал до княз Василчиков, че се е съгласил с предложението на българите, тъй като намира, че техните стремежи съвпадат с интересите на руското правителство. Съобщава му също, че е задържал проектоустава, за да го проучи внимателно. Смята, че действията на дружеството трябва да се разпространят сред всички българи, а не само сред заддунавските, както предвиждал уставът. Дружеството според него трябвало да работи сред българите от дунавските княжества и особено сред изселниците в Бесарабия.[39]

Инокентий проучил устава на ОБН в продължение на 20 дни, нанесъл корекции в горния смисъл и го върнал на Палаузов да го прочете пред настоятелството. Настоятелството се съгласило с поправките на владиката и изпратило устава на А. Рачински — завеждащ дипломатическата канцелария на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор, за да я доложи на княз Василчиков.[40]

Около устава на настоятелството започнали оживени разговори и преписки. През август 1856 г. княз Василчиков свикал съвещание за обсъждане на устава. На това съвещание били поканени членовете на настоятелството С. Д. Тошкович, Н. М. Тошков, К. Н. Палаузов и Н. Палаузов. От българска страна присъствували също Д. Мутев, Н. Геров, Христофор Мутев, поручик Ив. Кишелски, д-р Димитър Кирович, губернският секретар Иван С. Иванов. От руска страна били поканени прапоршчик Ал. Рачински и действителният статски съветник Мурзакевич.[41] В хода на тези обсъждания Палаузов пише до княза, че възразява против измененията на член 19 от устава, според който дружеството не може да изпълнява нито едно решение, докато попечителят не одобри и подпише протокола, с който то е било взето.[42]

На 3 септември 1856 г. княз Василчиков пише до Министерството на външните работи (Азиатски департамент), като предлага дружеството да бъде уредено в духа на българските предложения и по-

М. Попруженко, Архиепископ Инокентий Борисов и българите, БИБ, г. IV/1931, т. I и II, с. 59—66.

[38] ЦДИА, КМФ, ф. № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, Писмо на Н. Палаузов до княз В. И. Василчиков, 13 октомври 1856; Н. Барсов отбелязва неточно в своята статия, че молбата до Инокентий е от 1 ноември 1856, ц. с., с. 11.

[39] Н. Барсов, ц. с., с. 11.

[40] Из архива на Н. Геров, кн. II, С. Д. Тошкович до Н. Геров, 19 февруари 1857, с. 410.

[41] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 57, л. 1.

[42] Пак там, ч. III, л. 65.

правките на Инокентий. Изпратените материали били докладвани на княз А. М. Горчаков — вече министър на външните работи, който наредил да се процедира много внимателно, „тъй като в противен случай дружеството ще обърне върху себе си подозрителното внимание на европейските кабинети". В своя отговор до Василчиков Азиатският департамент посочвал, че намесата на министерството в работата на българските колонисти, намиращи се в пределите на Русия, може лесно да се сблъска с наредбите на други министерства, затова трябва да се избягва, доколкото е възможно, намесата с официални разпоредби. Азиатският департамент напомнял, че „само личното влияние на Ваше сиятелство може да има място в този случай. Приемането на официално ходатайство по молбите на българските преселници може да затрудни обществото премного"[43].

Тези официални документи показват, че Горчаков не е желаел да се ангажира официално с ОБН пред вид на условията, в които Русия се намирала след войната. С това не бил съгласен Инокентий, който продължава да защищава българската кауза, да пише писма до руски високопоставени лица и да настоява да се засили духовната помощ на Русия по отношение на българите. В едно такова писмо до директора на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски от 30 декември 1856 г. той съобщава, че е получил устава, че го намира за напълно основателен, и предлага на Горчаков само едно незначително изменение. Изтъква, че работата на настоятелството трябва да започне веднага, да се види важността на това дело и тогава князът, т. е. Горчаков да докладва на императора.

Настояванията на Инокентий обаче не били взети пред вид от руското правителство. Предложеният от Инокентий устав бил докладван на императора очевидно с неблагоприятната мотивировка на Горчаков и Николай I наредил въпросът да се обсъди в Комитета на министрите, който по същество го отхвърлил. По този повод Инокентий пише до Е. П. Ковалевски на 12 април 1857 г.: „Аз очаквах изхода на нашето общо дело, но то взе обрат какъвто не очаквахме..., аз съм съвършено унил и едва ли ще бъда в състояние по-нататък да работя за него."[44]

След като Министерският съвет отхвърлил първоначалния проект за устав на ОБН, бил разработен нов проект за създаване на Одеско благотворително общество. Според този проект съществуващото БН в Одеса приема названието Одеско благотворително общество с главна цел: „да съдействува за религиозно-нравственото образование на българите, за подобряване на състоянието на църквата, училището и други общополезни учреждения". В съответствие с тази своя цел обществото се грижи да снабдява православните църкви с книги и потреби, да подпомага училищата, да поощрява изграждането на нови учили-

[43] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, Писмо на Азиатския департамент до княз В. И. Василчиков, 25 септември 1856, л. 1.

[44] Н. Барсов, ц. с., с. 11—13.

ща и църкви, да се занимава с образованието на духовенството, на способни пастири на църквата и на учители в духа на православието, да подпомага българите да получат образование, да съдействува за откриването на богоугодни заведения и на заведения на частни лица.

Дял III на устава предвижда средствата на обществото да се събират от капиталите на предишното българско настоятелство, от вноски на членовете му и от дарения.

Обществото се състои от действителни членове, спомоществователи и кореспонденти. То има свой печат и провежда общи събрания.[45]

Бележките, направени в полетата на проектоустава, разкриват измененията, които Азиатският департамент е нанесъл върху първоначалния и следващите варианти.

Върху устава, предложен първоначално от Одеса, т. е. върху поправения от Инокентий проектоустав на ОБН, е отбелязано: „в устава, изпратен от Одеса, целта на обществото е да оказва помощ на нуждаещите се българи, което не бива да се допуща поради неопределеността на това дело". Тук е изразено опасението на Азиатския департамент, че ОБН без негово съгласие може да се занимава с политическа дейност, неконтролирана от руското правителство.

В бележките, направени в Азиатския департамент по-нататък, е казано, че в устава, изпратен в Одеса, не е обърнато внимание на образованието на духовенството, че се предвижда съдействие само за младежите, учащи се в Русия. Отхвърля се предложението за почетни членове на дружеството, „придаващи официалност на обществото, която е безполезна. Там се предвижда — се казва в бележките, двама попечители, което е съвършено противоположно на негласното му съществуване". Най-важната поправка гласи: „В устава, изпратен от Одеса, се предлага официална връзка с правителството и явна намеса на попечителя, което не трябва да се допуща."

Както се вижда, тези поправки са насочени към една обща цел — да се отнемат възможностите на одеските българи да създадат своя политико-културна организация, призната от официалните власти, свързана чрез почетните членове с руската общественост. Според поправките ОБН трябва да се превърне в негласно общество за частна благотворителност без влияние и възможности за действие сред своите сънародници, без официални връзки с руското правителство. Това ясно е засвидетелствувано в едно писмо на граф Толстой, писано на 6 май 1857 г. от името на Министерството на външните работи до княз Василчиков. Новият проект — пише Толстой — „вече прави официалната намеса на нашето правителство в този въпрос неудобна". И по-нататък той му съобщава, че „този устав, начертан за общество, което има изключително частна благотворителна цел", няма да бъде

[45] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. I, Устав на Одеското благотворително общество.

внесен в Министерския съвет, а трябва да се одобри само от министъра на вътрешните работи.[46]

Три дни след това писмо граф Толстой нарежда на княз Василчиков да предаде устава на Одеското общество за благотворителност за одобрение от министъра на вътрешните работи. Изразявайки добрите чувства на Министерството на външните работи към нуждите на славянските народи, Толстой отново мотивира неговия отказ да се ангажира с едно официално българско представителство в Одеса. „Министерството на външните работи имаше в пред вид — пише той, — че поемайки върху себе си предварителните разпореждания по това дело, то би дало повод да се заключи, че има намерения да разпространи отвъд пределите на империята кръга на действие на урежданото общество." И за да се избягнат подобни подозрения, Министерството възлага на княз Василчиков да контролира дейността на дружеството като му препоръчва: „Що се касае до отношенията, в които вие ще се намирате с обществото, необходимо е особено в началото да се избягва всичко, което има характер на официалност, още повече, че самото общество не е учредено окончателно." Князът трябва да използува само личното си влияние. „Тези спомени, които оставихме за себе си сред тях [т. е. сред българите — б. а.] — пише Толстой, — са достатъчни, за да имат тежест съветите, които ще бъдат давани на обществото чрез вас."[47]

Така проектираното от одеската колония настоятелство като една широка политико-културна и обществена организация, облегната в своята дейност върху авторитета на Русия, било превърнато в частно благотворително дружество, лишено от възможността за действие и инициатива. На 28 май 1858 г. настоятелството било утвърдено от императора под названието „Настоятелство на одеските българи, събиращи дарения в империята за бедните български православни църкви и училища". Според разпорежданията на руските власти дружеството щяло да се състои само от българи, живеещи в Одеса, и да се ръководи от херсонския архиепископ или неговия викарий. На настоятелството се определяли следните задачи: 1) да снабдява православните църкви със средства; 2) да се грижи за училищата; 3) да съдействува за подготовката на учители и свещеници; 4) да подпомага българите — учащи се в Русия; 5) да издава и превежда полезни книги за народа, да подпомага частната благотворителност. При това се подчертава, че дарения могат да се събират само по покана на попечителя на настоятелството.[48]

Вместо от устав основните начала на дружеството били определени от една инструкция, разработена от Министерството на външни-

[46] Пак там, Писмо на граф Толстой до княз В. И. Василчиков, 6 май 1857, л. 1.

[47] Пак там, Писмо на граф Толстой до В. И. Василчиков, 10 май 1857, л. 6.

[48] НБКМ, БИА, ф. 113, а. е. 8, л. 75.

те работи с участието на приемника на Инокентий херсонския архиепископ Димитрий. Инструкцията била утвърдена от Св. Синод на руската църква на 26 октомври 1860 г., т. е. повече от две години след като дружеството било признато като частно благотворително общество. След като посочва изброените по-горе задачи на настоятелството, инструкцията определя, че на херсонския архиепископ се възлага „да наблюдава и ръководи това общество". В „ръцете на попечителя е съсредоточена цялата власт. Той не само наблюдава и ръководи дейността на обществото, но одобрява или отхвърля неговите решения и единствен има право да събира и разпределя даренията.[49]

Българите от Одеса посрещали с неодобрение статута на дружеството, но не могли да променят нещата поради категоричната позиция на Азиатския департамент и на Св. Синод. Още през март 1858 г. Н. Палаузов писал с огорчение до Н. Геров в Пловдив, че общото предприятие било утвърдено, но без гласност и официалност и без устав. Съобщава му, че Синодът изработва инструкция, която ще определи положението на настоятелството. Той бил написал тази инструкция и тя била представена в Петербург за утвърждение. На настоятелството било разрешено да започне работа, но абсолютно условие за неговото съществуване е да действува негласно.[50] Същото съобщава на Геров и Стефан Тошкович. Настоятелството утвърдено — пише той, — но не такова, каквото го искахме с устав и име. Ще функционира негласно и ще получава инструкции от генерал-губернатора и архиепископа-попечител.[51]

След утвърждаването на инструкцията от 1860 г. ОБН се опитало да измени някои положения, залегнали в нея, които съвсем стесняват сферите на дейността му. Одеските настоятели направили постъпки в този смисъл пред новия генерал-губернатор граф Строганов. Той се съгласил с тях, че параграфите 11 и 12 от инструкцията, където се определяло, че сведенията за приходите на българските църкви настоятелството може да получава и чрез руските консули, а също така, че настоятелството ще задължи свещениците да споменават в църковните служби имената на дарителите, са неуместни. В едно писмо до Димитрий Херсонски Палаузов пише, че тези текстове трябва да се премахнат, защото за Турция това са опасни работи. „Вие не ще повярвате, владико — заключава Палаузов, — как ми е тежко да работя и да се трудя. Никакво утешение... Към кого да се обърна. На едни господ възлагам всичките упования."[52] Архиепископът обаче отхвърлил исканията на одеските дейци. Той съобщил на Палаузов, че инструкцията не може да се изменя, тъй като била утвърдена от

[49] Н. Барсов, ц. с., с. 19—22.

[50] Из архивите на Н. Геров, кн. II, Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 10 март 1858, с. 165—166, също писмо на Н. Палаузов от 6 септември 1858, с. 167.

[51] Пак там, Ст. Тошкович до Н. Геров, 12 април 1858, с. 418.

[52] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до Димитрий Херсонски, 19 декември 1860, л. 36—38.

Министерството на външните работи. Имената на дарителите трябвало да се споменават, защото такъв бил редът в православната църква. Опасенията на граф Строганов намерил за неоснователни.[53]

Така и последните опити да се променят нещата останали без резултат. От политико-дипломатически съображения руското правителство не разрешило на одеските българи да имат своя самостоятелна организация. Това се дължало главно на желанието на правителството само да направлява културно-политическата дейност сред турските християни и специално сред българите. Правителството се опасявало, че едно самостоятелно дружество може да провежда независима от него политика, че ще се намеси в гръцко-българската църковна разпра и няма да действува в духа на руската доктрина за запазване на единството на турските християни под върховенството на патриаршията, че ще се опита да организира другите центрове на българската емиграция и ще ограничи възможностите на руските дипломати на Изток да направляват техните политически и културни начинания.

Съобразявайки се с тези намерения на руското правителство, ОБН още от края на Кримската война започнало да действува самостоятелно в две други насоки — да създаде най-благоприятни условия за учение и обществена изява на българите в Русия и да обедини под свое ръководство емигрантските центрове и вътрешните български общини.

В края на войната отлово най-дейни били Н. Палаузов и Н. Геров, признати от руските власти като водачи на българската емиграция в Южна Русия. Отношенията между двамата и общите им намерения се разкриват в едно писмо на Палаузов от 12 юни 1855 г., в което той препоръчва на Геров да постъпи на служба в руското разузнаване. „Работата е проста — пише Палаузов, — трябва да открием правилни сношения с Турско и княжествата посредством просветени и предани наши българи, които по време ще доставят нам по определен път сведения какво става, какво се предприема и т. н. по тия места."[54] Това предложение очевидно е било прието от Геров, тъй като през 1856 г. той пише до княз Горчаков, за да му съобщи за засилващата се западна пропаганда сред българите и да му препоръча да се вербуват агенти сред местното население за противопоставяне на западните домогвания.[55]

Същата идея за провеждане на проруска политическа и разузнавателна дейност в българските земи била лансирана и от Палаузов. Той представил отново на съответните руски органи списък с имената на лица, които могат да бъдат използувани за тази цел. Между тях, както и в списъка, представен по време на войната, фигурират

[53] Пак там, а. е. 3, Писмо на Димитрий Херсонски до Н. Палаузов, 19 януари 1861, л. 21—22.

[54] Из архивата на Н. Геров, кн. IV, с. 159—160.

[55] Пак там, кн. I, Писмо на Н. Геров до княз Горчаков, 11 април 1856.

имената на Ив. С. Иванов, Димитър Мутев, Найден Геров, Захари Княжески, Петко (в документа е наречен Петър — б. а.) Славейков, Н. Михайловски и други известни възрожденски дейци, свързани по различни пътища с Русия. Палаузов отново препоръчал да се използуват игумените на Соколовския и Рилския манастир, йеромонах Натанаил, а бъдещите агенти да се вербуват из средите на учащите се в Русия млади българи, които да се използуват след тяхното завършване.[56] Наред със списъка Палаузов представя и своите съображения за използуване на агентите. Според него и според ОБН някои от тях могат да бъдат назначени и като руски консули. Палаузов предлага да обходи България, да намери и други верни и способни лица, които биха служили на руската политика. Той смята, че на агентите трябва да се предоставят достатъчно средства, за да се занимават успешно с работата си и да се противопоставят на западните мисионери.[57] В друг доклад до генерал-губернатора Палаузов предлага за агент в Букурещ да бъде изпратен българинът Ал. Хаджи.[58] Неговото пребиваване там — пише Палаузов — ще бъде много полезно, особено когато започнат преобразованията в Княжеството. Той може да разкрие действията на западната агентура, особено на австрийската, и сведенията, които ще изпраща, ще бъдат твърде полезни за руската политика.[59]

Наред с усилията си да подпомогне провеждането на проруска политическа разузнавателна дейност в турската империя ОБН се заема да осигури подкрепата на Русия за българската национална кауза.

Веднага след завършване на Кримската война, още през януари 1856 г., Н. Геров пише от Петербург до М. П. Погодин по повод записката, която Погодин изработвал за южните славяни във връзка с мирния договор. В това писмо Геров посочвал, че главната опасност за българите в момента представлява гръцкото духовно робство, което улеснява влиянието на западните държави сред българите. Геров характеризирал руската позиция по черковния въпрос като вредна, тъй като в отчаянието си българите въпреки вярата си в Русия могат да тръгнат в друга посока.[60] Същите въпроси Геров повдига и пред княз Горчаков. Като му съобщава, че войната е пробудила южните славяни, че сред тях действуват агенти на западните държави, Геров иска средства, за да отпечата две свои брошури, и отново настоява да се вербуват руски агенти сред местното население, да се увели-

[56] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, Доклад на Н. Палаузов от 21 април 1856, л. 109.

[57] Пак там, ч. II, Писмо на Н. Палаузов до княз В. И. Василчиков, 21 август 1856, л. 3.

[58] Александър Халжи е българин, роден в Русе. През 1856 г. е служител във Влашката полиция. По време на войната е участвувал в акцията за набиране на български доброволци. След войната е използуван от русите в кампанията за преселване на българи в Русия.

[59] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 63, ч. II, л. 5.

[60] Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. Геров до М. П. Погодин, 26 януари 1856, стр. 191—192.

чи броят на българите — учащи се в Русия, за да се отклони южнославянската младеж от Виена и Париж. Накрая Геров предлага да се създаде общество за поддържане на църквите и училищата, което да воюва срещу органите на католическата пропаганда.[61]

Все със същата цел да разшири връзките на българите с Русия Геров пътува и до Москва през 1856 г. Тук той установява контакти с московските славянофили. Те решили да създадат общество за подпомагане на православните християни в Турско. Геров им предложил да осъществят своите намерения чрез ОБН, което пък от своя страна ще действува чрез Букурещката епитропия. Така тия две български сдружения ще послужат за проводник, който ще разпространи у народа някакво образование. От Москва Геров съобщава на ОБН, че Н. Аксаков — шефът на московските славянофили, ще пътува за Одеса, и им препоръчва да се срещнат с него и да поискат съдействие за осъществяване на старата идея за откриване на централно българско училище и за издаване на български вестник. За база на бъдещото училище Геров предлага създаденото от него класно училище в Пловдив „Кирил и Методий".[62] С идеята за откриването на централно българско училище Геров занимава и херсонския архиепископ Инокентий.[63]

След завършването на Кримската война усилена дейност за разширяване на руското културно-политическо влияние сред българите провежда и Н. Палаузов. В една докладна записка от 21 април 1856 г. Палаузов предложил на руското правителство да премахне пречките за получаване на руско поданство, за да могат българските търговци да се възползуват от тази привилегия, тъй като западните сили и особено Австрия са предоставили отлични условия и числото на българите, прибягващи до австрийско поданство, непрекъснато се увеличава. Почти всички заможни българи от Турция и дунавските княжества са приели австрийско поданство, а това отслабвало руското влияние на Изток, тъй като „Русия се лишава от наистина ревностни свои привърженици, които със своето влияние могат да бъдат много полезни на Изток"[64].

В същата записка Палаузов предлага Русия да открие в Европейска Турция консулства и агентски постове, с каквито Австрия разполага в Търново, София и други градове, а след войната се домог-

[61] Пак там, Писмо на Н. Геров до княз Горчаков, 11 април 1856.

[62] Пак там, Писмо на Н. Геров до Ст. Д. Тошкович, М., 24 май 1856, стр. 398—399.

[63] Пер. списание, год. XIV, кн. XIII, 1903, Писмо на Н. Геров до херсонския и таврически архиепископ Инокентий; Пловдив, 27 декември 1856, с. 586—587.

[64] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, Докладна записка на Н. Палаузов от 29 април 1856 г., л. 105. Данните и заключенията по този въпрос Палаузов взема от едно обширно проучване, направено по негово искане от браилския търговец К. Попович. Вж. НБКМ—БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на К. Попович до Н. Палаузов л. 62—68.

вала да открие и нови консулства в българските градове. За консулски центрове според него трябва да се изберат Тулча, Варна, Търново, София, Русе, Сливен, Монастир (Битоля), Пловдив, Одрин, Охрид, Солун, а агентства да се открият в Силистра, Свищов, Видин, Екси Заара, Бургас, Рилския манастир, Сопот, Разлог, Велес и Кавала. Създаването на тези консулства и агенции и премахването на пречките за получаване на руско поданство — заключава Палаузов, — ще компенсира загубената от Русия естествена опора на Дунава.[65]

Все със същата цел да се запази руското влияние в България и да се създадат благоприятни условия за учение и обществена дейност на българите в Русия Палаузов предлага през април 1856 г. да бъдат наградени с руски ордени и отличия българските доброволци, участвували в Кримската война. „Това ще послужи — пише той до княз Василчиков — като пример за всеки българин да не отслабва преданността му към Русия и ще го поощрява да действува в дух на единство с нас."[66] Във връзка с награждаването на българите Палаузов води оживена преписка и с П. Е. Коцебу, по това време варшавски генерал-губернатор. На 4 май 1856 г. той му представя списък с имената на българите, участвували в дунавската кампания през 1853—1854 г.[67] Полученият списък бил изпратен на военния министър и одобрен от императора.[68] По-сетне ОБН изпратило и един допълнителен списък, но Коцебу отказал да докладва.[69] В резултат на тези постъпки руското правителство наградило голям брой българи, между които одеските и част от букурещките дейци. Техният списък показал, че повечето от наградените през следващите години станали активни проводници на руската политика сред българите.[70]

Идеята за запазване на руското влияние сред българите в трудните за Русия следвоенни условия Палаузов разглежда и в едно друго писмо до княз Василчиков от 21 август 1856 г. От името на ОБН той поискал да се отпуснат средства за „нравственото образование на българите в дух на обединение". „Ние трябва, така да се каже — пише Палаузов, — от самата люлка да подготвяме ревностни поборници." За тази цел Палаузов предложил на руското правителство да отпусне средства, за да може в България да се открият една гимназия и духовна семинария. „При отказ — продължава Палаузов, ще се даде възможност на Запада да се погрижи за своите работи... А се-

[65] Пак там, Препис от записката се намира и в НБКМ—БИА, ф. 113, а. е. 4, л. 50—51.

[66] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 63, ч. II, Доклад на Н. Палаузов, 30 април 1856, л. 1.

[67] НБКМ, БИА, ф. 113, а. е. 4, Докладна записка на Н. Палаузов до П. Е. Коцебу, Одеса, 11 май 1856, л. 52.

[68] Пак там, а. е. 3, Писмо на П. Е. Коцебу до Н. Палаузов, Варшава, 31 юли 1856.

[69] Пак там, Писмо на Е П. Коцебу до Н. Палаузов, Варшава, 18 септември 1856, л. 46.

[70] Пак там, а. е. 4, Два списъка на българите, наградени заради участието им в Кримската война, л. 38—41, 42—49.

га при енергичните им интереси и действия на тях се предоставя в много отношения пълна свобода."[71]

Усилията на ОБН да запази и задълбочи руско-българските културни връзки след Кримската война, да издействува привилегии за българите, живеещи в Русия, и за образование на своите сънародници от Турция били свързани в една голяма политическа цел на настоятелството — да осигури своето място на пръв център сред емиграцията в Южна Русия, Бесарабия и дунавските княжества, да създаде и укрепи каналите на своето влияние сред българите от дунавските княжества, Цариград и вътрешността на страната.

След Кримската война пробудената българска емигрантска буржоазия активизирала своята политическа и културна дейност в съответствие с широкия размах на българското духовно и политическо възраждане. През 50—60-те години се създали няколко политически и културни емигрантски центъра. Първият от тях бил Цариград. Тук сред многобройната българска колония, наброяваща близо 50 хил. души, започнали да функционират важни общонационални институции. На първо място, това била българската община и създаденото към нея след 1856 г. народно представителство на вътрешните градски общини, занимаващо се с църковно-националното движение. През 1864 г. в Цариград се открива българско читалище, което чрез едноименното си списание направлявало дейността на българските читалища и училища. През 60-те години тук се създало така нареченото „Просветно братство" и „Македонска дружина", преименувана след 1872 г. в „Каса за бедните български училища". От 1872 г. в Цариград функционирала първата официално призната национална институция — Българската екзархия.[72]

Вторият център на българското културно-национално и политическо възраждане след войната бил Букурещ. Тук продължавала да действува Епитропията, преименувана през 1862 г. в Добродетелна дружина.[73] В Букурещ през 60—70-те години се създали и действували българските революционни организации — БТЦК през 1866 г. и БРЦК през 1869—1870 г. Във Влашко имало и други важни центрове на културно-националното възраждане — Плоещ, Галац, Александрия Гюргево и Зимнич. Особена роля сред тях играела браилската българска колония.[74]

Като трети емигрантски център се оформя Болград. След Кримската война това средище на българските колонии в Бесарабия преминало към Румъния. Тогава тук се съсредоточава една голяма група от български интелигенти, които през 1862 г. откриват първата бъл-

[71] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, Писмо на Н. Палаузов, 21 август 1866 л. 3.

[72] Н. Начов, Цариград като културен център на българите до 1877 г., СбБАН кн. XIX(12), С., 1925, с. 5—114.

[73] М. Димитров, Българска добродетелна дружина — БИБ, г. III/1930, г. IV с. 172—176.

[74] Н. Жечев, Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970

гарска гимназия, изиграла огромна роля в културното възраждане на нашия народ.[75]

Четвъртият център се създал в Белград. Макар че тук българската колония била сравнително по-малобройна, през 50—60-те години белградските българи имали важно място в политическото и културното възраждане на своята страна. Тук продължително време през 60-те години работил Г. С. Раковски. През 1862 г. той формира Първата българска легия. Няколко години по-късно, през 1867 г., Л. Каравелов основава комитет, който си поставя за цел да освободи България чрез четници, изпращани от сръбска територия.[76] През 1867—1868 г. в Белград е основана Втората легия. Следователно тук станали събития, които, както ще се види по-нататък, силно вълнували одеските дейци.

Значителни български колонии, макар и от временно пребиващи ученици, студенти и търговци, през 50—60-те години има във Виена, Москва, Киев и в други градове.

В опитите си да координира и направлява дейността на емиграцията ОБН установило контакти най-напред с букурещките дейци, с които било свързано пряко още по време на войната. За тази цел през 1856 г. то изпратило в Букурещ Найден Геров. Но неговата мисия, изглежда, завършила с неуспех, тъй като оттам Геров пише до Тошкович, че българите от Букурещ не искали да дават пари за общото дело. Те, както и по-рано, се стремели да действуват самостоятелно и да не зависят от никого в смисъл от Одеса. Между Букурещ и Одеса — продължава Геров, — съществуват недоразумения, но някои от букурещките дейци, като Евлоги Георгиев и отец Максим (Райкович), били за общо действие. Другите не милеели за народността си, а и самото влашко правителство не разрешавало на българите да се проявяват.[77]

Все със същата цел да разшири и утвърди влиянието на ОБН Геров пътува през 1856 г. и до Москва. Както беше посочено, тук той се свързва със славянофилските кръгове, за да им предложи да осъществяват своите цели чрез Одеското настоятелство. В Москва Геров възлага на Сава Филаретов, тогава студент в Московския университет, да следи живота на българските колонии и да я направлява в съответствие с намеренията на ОБН.[78] За същото на Филаретов напомня и Н. Палаузов, като му пише, „че сега трябва да залягаме

[75] Константин Иванов, Болградската гимназия, сп. Училищен преглед, год. XXXIV/1935, кн. 3, с. 315—331.

[76] Крумка Шарова, Л. Каравелов и българското освободително движение 1860—1867, С., 1970, с. 145—241.

[77] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. Геров до Ст. Тошкович, Букурещ, 11 октомври 1856. Интересно е, че тази характеристика на букурещките дейци се покрива с мнението на Г. Раковски, който в „Записки на съвременната българска повестност", бр. 2, бележи за тях: „Букурещките български ефории или спекулантите с народното име", Архив на Г. С. Раковски, т. I, бр. 598.

[78] Пак там, стр. 398—399, 498.

всинца да укрепим тамошното общество, за да можем чрез него да действуваме отвъд Дунава"[79]. В изпълнение на задачите, които получава от ОБН, Филаретов докладва на Н. Геров, че младите българи в Москва начело със студента Даскалов съставили българско сдружение и успели да сторят две хиляди глупости. Московските славянофили ги посъветвали да изоставят тази работа, за да не пречат на ОН, но те не се съгласили.[80]

Очевидно е, че и в Москва усилията на Геров да наложи ОН като първи център на българската емиграция също са пропаднали. Геров поискал с две писма до Ст. Тошкович през март 1857 г. да отиде в Одеса и да докладва как е изпълнил поръченията, които одеското общество му е възложило. На 11 април Тошкович му пише, че го очакват в Одеса.[81]

Одеското настоятелство прави опити да установи преки връзки и с Българската цариградска община. През 1856 г. Н. Палаузов съобщава на княз Василчиков, че в Цариград и в Свищов били създадени две благотворителни учреждения — Община на народната българска писменост (т. е. община „Българска книжнина") и свищовско попечителство. Той обръща внимание, че тези организации ще бъдат много полезни за делото на ОБН и за политиката на Русия. Затова в съгласие с архиепископ Инокентий Палаузов предлага да се изпрати човек в Цариград, който да установи връзка с общината. Владиката бил обещал да издействува от правителството разрешително за това пътуване.[82] Подобно предложение прави и Ив. Кишелски. В писмо до М. Погодин от 1857 г. той настоява дейността на Московското и Петербургското благотворително общество да се свърже с ОБН и Цариградската община. Предлага също така да състави южнославянско търговско сдружение в Русия.[83] Все със същата цел да координира действията си с цариградските българи с оглед бъдещата ориентация на тяхната дейност Палаузов иска от П. Р. Славейков подробна характеристика на цариградските дейци. В писмо от 9 юни 1858 г Славейков изпраща в Одеса един подробен доклад с изключително находчиви и остроумни бележки за цариградските българи от партията на „младите" и на „старите".[84]

След войната ОБН установява преки контакти и с българската колония в Бесарабия. По това време Н. Палаузов е назначен като чиновник за особени поръчки при новорусийския и бесарабски генерал-губернатор и е натоварен да урежда преселническия въпрос в Южна

[79] Пак там, Писмо на С. Филаретов до Н. Геров, М., 15 март 1856, с. 460.
[80] Пак там, Писмо на С. Филаретов до Н. Геров, 20 януари 1857 (по-вероятно е годината да е 1858 — б. а.), с. 498.
[81] Пак там, с. 411, 412, 415.
[82] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.
[83] НБКМ—БИА, ф. 3, а. е. 1, Писмо на Ив. Кишелски до М. Погодин, 16 дек 1856, л. 1.
[84] СНУНК, кн. XX/1904, Писмо на П. Славейков до Н. Хр. Палаузов, Трявна 9 юни 1858, с. 62—63.

Русия. В тази работа той действува съвместно с Иван С. Иванов, попечител на българските колонии в Бесарабия. Именно чрез него ОН успява да убеди бесарабските колонисти да съберат 30 хил. сребърни рубли за ОБН. Настоятелството се опитало да използува съдействието на руската дипломация, за да помогне на Комисията на бесарабските българи, която след войната заминала за Букурещ, за да иска да се запазят привилегиите на колонистите такива, каквито са имали при руското управление. Настоятелството помолило княз Василчиков да предупреди руския консул в Букурещ Базили да съдействува и ръководи действията на комисията.[85]

Хегемонистичните тенденции на одеските българи, които още по време на Кримската война и особено след 1856 г. се проявяват в опитите да се наложи настоятелството като първа сила сред българската емиграция, то да координира и ръководи най-активните центрове на българското културно-национално движение — Букурещ, Цариград и Болград, обаче пропаднали. Това се дължи преди всичко на нежеланието на руското правителство да даде на настоятелството статут на самостоятелна организация, открито да го постави под свое политическо покровителство. При това положение другите центрове, които били значително по-многобройни, в които живеели не по-малко богати търговци от Н. М. Тошков, Ст. Тошкович и В. Рашеев, не пожелали да се подчинят на Одеса.

Отношението на руското правителство довело и до разпокъсване на силите на българската емиграция в Южна Русия. Много дейци тук, действували дотогава в съгласие с одеските първенци, започнали да се изплъзват от тяхното влияние. Най-напред променил своето поведение Н. Геров, който, домогвайки се до руски дипломатически пост, още през 1856 г. се обявил против хегемонистичните тенденции на одеския кръг. В едно писмо до Сава Филаретов той пише, че усилията на ОБН да действува са похвални, но смята, че ще бъде полезно, ако настоятелството се залови да помага само със средства и умни съвети. Но ако то смята да налага своето действие над всички българи—продължава Геров, — по-добре е да мирува.[86]

Против Одеското настоятелство се обявява и Ив. Кишелски, офицер на руска служба. Веднага след завършването на Кримската война през 1856 г. поручик Иван поп Киров Кишелски разработва проект за създаване на „Безсмъртно братство", организация, която по своите цели, задачи и структура е твърде различна от ОБН. Съгласно този проект „Безсмъртното братство" се състои от 6 отдела: 1) поверени лица, „ревностни към общонародното дело"; 2) послушници — да събират дарения в общи окръжни каси в България; 3) юнаци — с „чисто хайдушки задължения". Те създават чети и са „първи основатели на българското освобождение"; 4) любородни — да пречат на католиче-

[85] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.

[86] Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. Геров, Петербург, 9 април 1856, с. 461—462.

ските и други проповедници да обръщат българите в друга вяра; 5) любители на българското просвещение. В този отдел могат да работят и чужденци, желаещи да възпитават умствено народа, да го учат да строи фабрики и да упражнява разни занаяти; 6) политични — работят зад граница, вербуват любители на българското просвещение, следят отношението на другите държави към Турция.

„Безсмъртното общество" има своя клетва. Проектът определя правата и задълженията на неговите членове от шестте дяла, предвиждат една стройна организационна структура с местни и окръжни ръководства вътре в България и разузнавателна служба. Организацията ще действува в България и в чужбина и ще има общославянска насоченост.[87]

Ако в случая оставим значението на проекта за всеобхватна политическа организация на българското общество, действуваща във всички насоки на освободителното национално движение, трябва да посочим, че този проект показва наличието на разнородни тенденции сред българската емиграция от Южна Русия, една от причините за неуспеха на акцията на одесчани да се наложат като първа сила сред емиграцията.

Кишелски, който бързо се издига като военен, през 70-те години, вече като генерал, не само създава проекти, но и действува открито против ОБН. В своята автобиография четническият воевода Филип Тотю си спомня, че в края на 60-те и началото на 70-те години Ив. Кишелски агитирал сред българите да не признават ОБН, съветвал младите българи да не се отнасят към настоятелството, а да изпращат своите молби до руските власти чрез него. Кишелски предложил на Ф. Тотю да разтурят настоятелството и да го вместят в Южнославянския комитет.[88] Филип Тотю, който смятал, че одеските дейци „защищават отечеството си България", отказал да участвува в акцията на Кишелски против ОБН.[89] Неуспял да унищожи ОБН, през 1870 г. Ив. Кишелски се отказал да сътрудничи на настоятелството поради това, че членовете на обществото не внасяли вноски и нямали право на глас, а настоятелството не давало отчет за събраните дарения и той самият 15 месеца не бил поканен на заседание на настоятелството. Всичко това Кишелски обяснява с неприязнени отношения на одеските дейци към него.[90] След това вече Кишелски, както ще се види и по-нататък, действувал самостоятелно и паралелно с ОБН по редица въпроси на културното руско-българско сближение.

Отношението на руското правителство към ОБН се отразява и върху положението на онези одески дейци, които били руски чинов-

[87] НБКМ—БИА, ф. 3 (Ив. Кишелски), а. е. 2, л. 1—29.

[88] Става дума за Одеското славянско благотворително общество „Св. Кирил и Методий", създадено през 1870.

[89] НБКМ—БИА, II А, а. е. 8517а, Биография на Ф. Тотю Воеводата, Русе, 15 август 1896, с. 136—139.

[90] НБКМ—БИА, ф. 3, а. е. 1, Писмо на Ив. Кишелски до ОБН, Одеса, 3 юли 1870 л. 3.

ници. Техните връзки и официалните органи били сведени само до тайна кореспонденция с княз Василчиков и с попечителите Инокентий и Димитрий. Някои от тези дейци, като Н. Палаузов, изпаднали даже в немилост пред преките си началници. През 1856 г., когато Н. Палаузов доверяваше на Инокентий, че единствената му утеха е в бога, се оплаква едновременно и на княз Василчиков: „За себе си ще кажа, че съм вече превърнат в митничар. Какво ще стане с мене, не зная..., за мен нищо не е писано, тъй като за това би бил уведомен началникът на митницата Трайницки. Предполагам, че писмото на Михаил Василевич за мен лежи под миндера на статския съветник Газенфелд, съдейки по явното му неразположение към мен (не зная за какво?) и по подмятанията защо служа в митницата.“[91]

Ясно е, че хора, поставени в такова положение, не могат да имат влияние сред едрите търговци от Букурещ и Цариград и сред свободолюбивата емиграция на Болград. Още повече, че букурещките и цариградските дейци сами претендирали, и то не с по-малко основание от одеския кръг, да стоят начело на българското културно-национално движение. Поради всичко това и главно поради нежеланието на руското правителство да се свърже открито върху политически план с ОБН пред вид на дипломатическите усложнения, ОБН не успяло да се наложи като пръв доминиращ център сред българската емигрантска буржоазия. Това обстоятелство нанася силен удар върху стремежите на емигрантската буржоазия, пробудена от Кримската война. Поставена в пряка зависимост от руската, турската или румънската държава, емигрантската буржоазия не успя да създаде единна организация, общ национално-политически фронт, който би могъл да изиграе решаваща роля за развитието на българското националноосвободително движение през 60—70-те години на XIX в. Така българската буржоазия се оказва политически раздробена, зависима от чужди сили, без сериозни международни контакти, обстоятелства, които силно възпират и ограничават размаха на българското освободително дело.

И така поради условията, които съществуват в Русия след Кримската война, поради слабостта на българската емигрантска буржоазия, поради нейната зависимост от чужди държави опитите на ОБН да създаде през 50—60-те години на XIX в. общ национален политически център на емигрантската буржоазия пропадат. ОБН се превръща в едно благотворително сдружение, подчинено на политиката на царска Русия, ориентирано главно в културната област.

Но независимо от това в една непосредствена перспектива и особено с оглед промените в руската политика и по-нататъшния размах на българското национално освободително движение ОБН беше призвано да изиграе важна роля като националнополитическа формация. Непосредствено след Кримската война то насочи усилията си в културната област.

[91] ЦДИА, КМФ № 2, а. е. 13, ч. III, Писмо на Н. Палаузов, 13 октомври 1856, л. 56.

Глава трета

ОДЕСКОТО НАСТОЯТЕЛСТВО И БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНО ВЪЗРАЖДАНЕ

Дейността на ОБН след Кримската война зависела изключително от руската политика на Изток, а тази политика се определяла от последиците на Парижкия мир от 1856 г.

Парижкият мирен договор отнел на Русия възможността да влияе пряко върху съдбата на турската империя. Русия била задължена да разруши военноморските си съоръжения и съдове в Черно море. Договорът отричал категорично нейните права да покровителствува турските християни. В замяна на това западните държави съвместно с Турция поемали върху себе си задължението да реформират империята в буржозно-либерален дух и да осигурят националнокултурните права на турските християни.[1]

Поражението на Русия в Кримската война оказва чувствително въздействие върху нейната външна политика. След войната Горчаков обявява примата на вътрешните проблеми над външните и формулира двете основни цели на руската дипломация: „1) да избягва за Русия всяко участие във външни усложнения, които биха отвлекли част от силите ѝ от вътрешното развитие; 2) да следи според възможностите си да не би в това време да се извършат в Европа териториални изменения и изменения по отношение на политическото равновесие и на политическите влияния, които могат да нанесат сериозен ущърб на нашите интереси и на нашето политическо влияние."[2] Приела, както винаги в своята история, когато военно е слаба, доктрината на политическия изолационизъм, Русия не можела да се откаже обаче от действия в Близкия Изток и на Балканите, съобразени, разбира се, с новата обстановка. Главната цел на нейната източна политика след войната била да отхвърли ограниченията, наложени ѝ от Парижкия договор.[3]

Но докато се създадели условия за реализиране на тази цел, руската политика акцентирала върху културно-политическото проникване

---

[1] Г. П. Генов, Международни актове и договори, засягащи България, Парижки мирен договор от 1856 г., С., 1940, с. 115—139.

[2] С. А. Никитин, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в., М., 1970, с. 146—147.

[3] С. А. Никитин, ц. с., с. 147—148.

на Изток. И след Кримската война руската политика заложила в тази област изключително върху единството на православието под върховенството на Цариградската патриаршия.

Новият руски посланик в Цариград между другите инструкции получил през 1856 г. и една записка, озаглавена: „Нашите бъдни отношения с Източната църква", в която се казвало, че на Изток руската политика ще подкрепи патриаршията, за да запази православния хомогенен свят. Така Русия възприема не народностния, а религиозния принцип,[4] като по този начин се надява да създаде сигурна преграда срещу западното културно-политическо проникване, разчитащо на различието във вярата, на националния принцип, на просвещението и на западния универсализъм. Тази руска доктрина, колкото и изгодна да изглежда на пръв поглед с оглед на руските интереси, фактически влизала в противоречие с националните домогвания на българите и другите балкански народи, с техните тежнения към културно-национална самостоятелност, а по този начин ограничавала и руското влияние на Изток.

Очевидно, разбирайки недостатъците на тази доктрина, руската дипломация започнала да търси средства и възможности за културно-политическо влияние сред отделните народи и особено сред българите. Този стремеж на руската политика намерил израз в разширяване на достъпа на южнославянски младежи в руските училища и университети, за да се ограничи техният интерес към западните учебни заведения. Русия се надявала, че като подготви в своите училища южнославянската интелигенция и главно учителите и свещениците, като ги възпита в руски дух и в преданост към православието, ще създаде верни адепти, които ще защищават нейните интереси, нейното име.

Именно поради това след войната руското правителство прави различни улеснения за постъпване на българите в руските учебни заведения. Още през 1856 г. Министерството на просветата издало тайно разпореждане, следствие на императорски указ от 21 декември 1856 г., с което Киевският, Одеският и Харковският учебен окръг били определени като най-благоприятни за обучението на южните славяни. На ръководителите на тези окръзи било наредено да улесняват по всички начини идващите в Русия за учение млади славяни. По-сетне тези привилегии били разпространени и за Московски окръг.[5] През следващата 1857 г. Министерството на външните работи съставило общ проект за обучението на славяните в Русия.[6] Три години по-късно по искане на Министерството на просвещението с императорски указ била отпусната специална сума от 5 хил. сребърни рубли, с която постоянно можели да се издържат 20—25 южнославянски стипендианти.[7] Използуването на тази сума по-късно било предоставено на Оде-

[4] Григорий Трубецкой, Руската политика на Изток, С., 1910, с. 2—5.
[5] Записка, бр. 132—133, 135—136.
[6] Пак там, с. 133—135.
[7] Пак там, с.137—138.

ския окръг, където през 60-те години на XIX в. се съсредоточава обучението на южнославянските младежи и главно на българите. Съсредоточаването на българите в един пункт на империята постепенно довело до идеята за откриване на специални учебни заведения за български деца и юноши. През 60-те години на XIX в. за тази цел били определени Одеската гимназия, университетът в гр. Николаев, а към Николаевската гимназия през 1863 г. бил открит пансион за южнославянски младежи.[8]

Наред с държавните мерки за разширяване на образованието на южните славяни в Русия към това дело под наблюдението на Азиатския департамент били привлечени славянски комитети в Русия и различни други културни и благотворителни учреждения. Активно в тази насока действувала и руската дипломация на Изток.

В системата на руското културно-политическо проникване чрез училищата, църквата, дипломатическите канали, частната благотворителност и литературното общуване било включено и ОБН. И след като през 1858 г. то било утвърдено като благотворително дружество, неговата дейност започнала да се развива предимно в тази посока.

Културно-просветителската и дарителната дейност на ОБН започнала веднага след завършване на Кримската война. Първоначално тази дейност се провеждала изключително по инициативата на първия попечител на настоятелството архиепископ Инокентий. Още преди официалното признаване на настоятелството Инокентий започнал да събира и да изпраща в България богослужебни книги, църковни одежди и други вещи. Н. Палаузов уведомява за това през 1856 г. княз Василчиков: „Тези дни ние изпратихме в България два пакета църковни книги. Това е първият опит за действие на настоятелството в България."[9]

В същото време Инокентий насочил настоятелството да се грижи за училищата на българските колонисти в Бесарабия и Южна Русия. През 1856 г. той лансирал идеята да се открият руски църкви и малки метоси в България, Цариград, Мала Азия и особено по бреговете на Черно море, „един вид стражеви пунктове и укрепени места" на руско влияние. С неговото участие били подкрепени усилията на българите да изградят своя църква в Цариград. По негова лична инициатива били изпратени книги на одринската църква, на църквата в с. Белица, близо до Мустафа паша.[10] В края на живота си през 1857 г. Инокентий оставя една записка, която представлява широка програма за дейността на настоятелството. В нея се предвиждало да се напише история на българите, да се издават оригинални и преводни книги на български език, да се събират и обнародват български исторически

[8] Пак там, с. 151 и сл.

[9] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.

[10] Сергей Петровски, Архиепископ Инокентий като проповедник, администратор и славянофил, в. „Църковен вестник", I, бр. 37, 15 декември 1900, с. 7.

актове, да се изпратят руски учени в България, за да изследват и популяризират нейния бит и култура.[11] Във връзка с идеята на Инокентий за издаване на история на българите през 1858 г. ОБН предложило на руския историк А. Хилфердинг да напише кратка българска история за училищата и за народно четене. Хилфердинг приел това предложение на одеските българи.[12] Пак във връзка с идеите на Инокентий одеските дейци установяват чрез учителя Сава Радулов връзки с болградските българи, за да насочват и подпомагат тяхната културна дейност. Още през 1855 г. те получават от Радулов подробен отчет за състоянието на българското училище.[13] По-сетне, разказвайки за притесненията, на които са подложени след войната от страна на новите румънски власти, Радулов иска съдействието на ОБН да може отново да заеме учителското си място.[14] През ноември 1857 г., когато училището било закрито, Радулов отново настоява за съдействие,[15] което одесчани оказвали с всички възможни средства: било с пари, било с ходатайства, било чрез прякото участие на Н. Палаузов в уредбата на преселническия въпрос.[16]

Но след войната в духа на руската източна политика ОБН се заело главно да привлича млади българи на учение в Русия, да поддържа широки връзки с българските училища в Турция. Един от първите български младежи, дошъл в Русия по инициатива на настоятелството, бил К. Миладинов от Струга. Той пристигнал в Одеса през ноември 1858 г., за да се „подготви за учител по български език", тъй като, както сам той пише, Македония била изостанала от Горна България.[17] Миладинов поискал от настоятелството помощ от 200 рубли на година, като представил декларация, че след като се завърне в България, ще стане учител.[18]

Във връзка с привличането на млади българи в руските учебни заведения ОНБ установява контакти и с руския посланик в Цариград княз А. Лобанов-Ростовски. През 1858 г. Лобанов изпратил до настоятелството българина Николай Огнянов, племенник на архимандрит Партений, с молба да го запише в Московската гимназия и да го постави под свое покровителство.[19] Със същата молба посланикът се обръща и по отношение на българина Иван Сакилариу.[20]

[11] Пак там, с. 8.
[12] Из архивата на Н. Геров, кн. I, Писмо на А. Хилфердинг до Н. Геров. Рагуза, 4 април 1858, с. 465.
[13] НБКМ—БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на С. Радулов до Н. Палаузов, 31 март 1855.
[14] Пак там, Писмо на С. Радулов от 6 ноември 1856, л. 3—4.
[15] Пак там, Писмо на С. Радулов от 29 ноември 1857, л. 83—87.
[16] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.
[17] Братя Миладинови, Преписка, К. Миладинов до Българското настоятелство в Одеса, Одеса, 13 ноември 1856, с. 126.
[18] Пак там, Писмо на К. Миладинов до ОБН от 18 ноември 1856, с. 126—127.
[19] НБКМ—БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на княз А. Лобанов до Н. Палаузов, 28 октомври 1958.
[20] Пак там, Писмо на А. Лобанов до Н. Палаузов, 6 февруари 1860, л. 54—56.

През 1858 г. дейността на настоятелството в това отношение постепенно се разширила. Същата година Синодът на руската църква открил в руските семинарии 75 места за българи, за други славяни, в това число и за няколко араби. На ОН било възложено да подбере кандидатите. Настоятелството делегирало тези свои права на Цариградската община, като ѝ обърнало внимание, че кандидатите трябва да бъдат предимно от македонските райони.[21]

Уведомен за тези възможности, руският вицеконсул в Пловдив Н. Геров предложил на настоятелството да запише 25 от кандидатите в Одеската семинария, като 5 места за Одеса запази за младежи от Пловдив.[22]

И след Кримската война ОН и по-специално душеприказчиците на покойния В. Априлов — Н. Палаузов, Константин Палаузов и В. Рашеев, обръщали в своята културна дейност в България изключително внимание на Габровското училище, основано и ръководено от одеската емиграция през 30—40-те години. Тяхното внимание било привлечено тук от продължителната криза, която училището преживявало през 50-те години. Именно поради това настоятелите назначили за свой пълномощник П. Р. Славейков, на когото възложили да преодолее кризата и да създаде нормални условия за функциониране на училището. На 27 май 1858 г. Славейков изпраща в Одеса подробен доклад за причините, довели Габровското училище до злополучно състояние.[23] По-сетне по указание на Одеса Славейков се намесил пряко в габровските разпри. Той предложил на ОН да даде повече власт на директора Тодор Бурмов, за да не зависи от габровските „гор-горбашии". Пак по инициатива на одеските директори била съставена комисия от д-р В. Берон, търновския учител Кесарев и П. Славейков, която трябвало да посредничи между враждуващите партии. Но и тази комисия не могла да постигне искания от Одеса резултат.[24] Кризата, плод от борбата между чорбаджиите и учителската „партия", продължила и през 60-те години, когато училището било за известно време затворено. Това наложило вече и пряката намеса на ОН. На 26 май 1866 г. Н. Палаузов като главен изпълнител на завещанието на В. Априлов пише един ден три писма до Габрово — едно до габровските първенци, търговци, еснафи и родолюбиви граждани и две до частни лица. Противопоставяйки се на безспирните разпри, Палаузов предложил вместо съществуващите две общини в Габрово — гражданска и училищна, да се създаде само една община. С оглед да задоволи амбициите на габровската общественост Палаузов наредил да бъдат уволнени всички учители, тъй като разсипали училището и

[21] Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 10 март 1858, с. 165.

[22] Пак там, Писмо на Н. Геров до Н. Палаузов, Пловдив, 28 април 1858, с. 166.

[23] СНУНК, год. XX/1904, Писмо на П. Р. Славейков до Н. Палаузов, Търново, 27 май 1858, с. 66—67.

[24] Пак там, Писмо на П. Р. Славейков от 27 юли 1858, с. 68.

оклеветили П. Славейков.[25] По същото време Палаузов поискал от изпълнителите на завещанието на Силвестър Пену, завещал големи суми на училището, и те да се намесят в училищните разпри и да сложат на място тези, които разсипват училището.[26]

Наред с грижите си за ликвидиране на моралната криза ОН се занимавало непрекъснато и с финансовите проблеми на Габровското училище. Към завещания от Априлов капитал то прибавило и средствата, оставени от Силвестър Пену. За тази цел то води дълга преписка с изпълнителите на това завещание, с Евлоги Георгиев и други лица, определяйки им как да използуват тези средства.[27] Освен за средствата одеските настоятели се грижели и за обзавеждане на училищната библиотека. Само през 1863 г. те изпратили в Габрово 550 книги.[28]

В съвместната работа между одеските дейци и П. Р. Славейков се ражда идеята да се издаде история на Габровското училище, тъй като, както пише Славейков, „историята на Габровското училище е история на възраждането на българската книжовност"[29]. Натоварен с тази задача през 1865 г., Славейков завършва своя ръкопис.[30] През следващата 1866 г. той бил отпечатан със средствата на ОН в Цариград под заглавие „Габровското училище и неговите първи попечители".

Грижата на ОБН за българската просвета намерила израз в ранния период на неговото съществуване в една постоянна акция за събиране на помощи, за изпращане на книги и други пособия за църквите и училищата в България. От 2 февруари 1854 до 2 февруари 1861 г. настоятелството успяло да събере предимно в Новорусийския край и сред бесарабските българи около 16 хил. рубли. Тези средства били изразходвани главно за закупуване и изпращане на книги в българските училища и църкви. През същото време за българските църкви били изпратени 122 пратки с книги и потреби. Една част от средствата били използувани и за обучението на младите българи в Русия, за подпомагане на доброволците от Кримската война, за издаване на „Показалеца" на Г. С. Раковски и за отпечатване на някои други книги.[31] През 1858 г. настоятелството се оформило и като посредник, като разпределителен пункт за руските църковни и други книги, отпущани от Синода за България на половин цена. Тези книги то изпращало чрез руското посолство в Цариград, което ги пре-

[25] НА — БАН, ф. 34, а. е. 302, л. 9—11, 12—13.
[26] Пак там, Писмо на Н. Палаузов, 4 юни 1866, л. 14.
[27] НБКМ—БИА, ф. 7, а. е. 951, Писма на Н. Палаузов, К. Палаузов и В. Рашеев от октомври 1864 г., 23 септември 1866 г. и др., л. 1, 3.
[28] НБКМ — БИА, II А, а е. 2056.
[29] СНУНК, год. XX/1904, Писма на П. Р. Славейков до Н. Палаузов, 19 януари 1865, с. 74, 112—117.
[30] НА — БАН, ф. 34, а. е. 302, л. 14.
[31] Н. Барсов, ц. с., с. 22.

пращало и складирало за продан в Търново, Пловдив и София.[32] Наред с това настоятелството посредничело и в книжната търговия на Захари Княжевски, започнала още през 40-те години.[33]

Резултатите от благотворителната и чисто посредническата дейност на ОН в полза на български църкви и училища през 50-те години обаче показали на одеските дейци, че по този път те не ще могат да осигурят достатъчни средства за широко разгръщащата се след войната българска национална просвета. Затова през 1858 г. ОН отново обърнало погледа си към руските власти, за да иска средства за по-широка културна дейност в България. В едно писмо до княз Василчиков одеските дейци съобщавали, че поради лошо устроените училища в България значителна част от заддунавските българи изпращали децата си на училище в Западна Европа, които, връщайки се оттам, „могат да донесат със себе си западни идеи в ущърб на народната преданост към Русия". Княз Василчиков препратил писмото на настоятелството до министъра на просветата граф Е. П. Ковалевски, като предложил да се издаде разпореждане за приемане на известен брой българи на държавна издръжка в руските гимназии и университети и в Технологическия институт, така както Синодът се е разпоредил за образованието на българите в руските семинарии.[34]

Министерството на просвещението не издало обаче исканото от ОН разпореждане, тъй като очаквало разработвания от Министерството на външните работи общ проект за обучението на южните славяни в Русия. Освен това министърът Ковалевски отговорил, че били вече предприети някои облекчителни мерки за допускането на българите и на другите славяни до руските учебни заведения.[35]

В края на 50-те и началото на 60-те години, когато руското правителство декретирало споменатите вече облекчения за славяните в руските училища и особено когато била отпусната сумата от 5 хил. сребърни рубли за обучението на българи и техният брой в руските учебни заведения нараснал твърде много, отново бил поставен въпросът за мястото на ОН в общата система от начинания на руската политика с оглед културното проникване на Изток.

Точно в този момент попечителят на Одеския учебен окръг Могилянски предложил на министъра на просветата „да се потърси съдействието на тукашното (т. е. на Одеското — б. а.) настоятелство... Макар и да няма официален статут — пише Могилянски, — но поддържайки постоянни връзки с Българската община в Константинопол и със старейшините на главните български градове, то служи нерядко и за правителствени цели." По-нататък Могилянски съобщава, че се е

[32] Из архивата на Н. Геров, Писмо на Ст. Тошкович до Н. Геров, 8 май 1858, стр. 419, 422–423.

[33] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на Захари Княжевски до Н. Палаузов, Русе, 4 септември 1866, л. 42.

[34] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, Писмо на В. И. Василчиков до Е. П. Ковалевски, 4 юли 1858, л. 15.

[35] Записка, с. 32.

срещнал с членовете на настоятелството и те се задължили да съдействуват за избора на способни и вече подготвени за учение млади хора. Настоятелството се задължило също да привлича в Одеса тези млади хора, а след като завършат лицей или гимназия да ги изпраща обратно в България, за да станат учители в местните училища.

След тези споразумения с ОН Могилянски предложил отпуснатите 5 хил. рубли за обучение на южнославянските младежи в Русия да бъдат предоставени на настоятелството. За всеки ученик настоятелството да получава по 275 рубли, като оттам нататък то „поема върху себе си всичката грижа по настаняването, продоволствието, снабдяването с облекло и учебни пособия на учащите се, а така също и задължението да наблюдава живота им, без да е необходима намесата на учебното началство и без да се иска отчет за изразходването на отпуснатите средства за издръжка на възпитаниците“[36]. Фактически Могилянски предлага да се възложи на ОН пансионатното възпитание на българите, учащи се в Одеса и Одеския край. Министърът на просветата граф Ковалевски, след като получил предложенията на Могилянски, запитал Азиатския департамент дали има право да използува ОН в тази работа. И след положителния отговор на Министерството на външните работи той отговорил, че „намира предложението на попечителя на Одеския учебен окръг относно образованието на славяните в Одеса за твърде основателно, а участието на ОБН в това дело за напълно полезно, без да се изключва участието на нашите консули на Изток, които също могат да предлагат кандидати, достойни за постъпване в нашите учебни заведения. С това е съгласен и княз А. М. Горчаков.“ При това Ковалевски уточнил, че ако младите славяни се настанят в руските учебни заведения по предложение на дипломатическите агенти, чрез препоръка и под покровителството на ОБН ще се постигнат най-добри резултати. В такъв смисъл било изпратено разпореждане до руските дипломати в Турция.[37] Ясно е, че Министерството на просветата не поискало да се довери напълно на ОБН по подбора на българите, желаещи да се учат в Русия, но значително разширило правата на настоятелството в това отношение. Благодарение на тази нова позиция на руските официални власти шест години след създаването на ОБН и две години след императорския указ за неговото официално регистриране като благотворително общество функциите му на културен център на Българското възраждане и на руското културно влияние в България се разширили твърде много. Настоятелството излязло от следвоенната си изолация и наред с чисто благотворителната си дейност се заело да съдействува на руските просветни органи по образованието на българите в Русия. В началото на 60-те години настоятелството установило броя и местонахождението на всички българи, учащи се в Русия, за да може да наблюдава

[36] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I, Писмо на попечителя на Одеския учебен окръг, 15 ноември 1860, л. 42.

[37] Записка, с. 45—46.

тяхното възпитание и да осигури в съответствие със задълженията, поети пред руското правителство, връщането им в България, след като завършат образованието си.[38] В същото време то установява контакти с българските общини от Цариград и от вътрешността на страната, за да осигури добър подбор на кандидатите.

Важно място в тази насока заемат грижите на настоятелството за южнославянския пансион на Т. Минков в град Николаев, открит по решение на руското правителство през 1863 г.[39] Одеското настоятелство виждало в това учреждение, ръководено от българи, възможности да се даде по-ясно изразено българско направление в подготовката и възпитанието на учащите се в Русия българи и затова предложило на Т. Минков своето съдействие чрез едно писмо на Ст. Тошкович. Настоятелството направило постъпки в същия смисъл и пред директора на Николаевската гимназия. Т. Минков обаче отказал да влезе във връзка с одеските дейци. Дори нещо повече — в едно писмо от 1865 г. до директора на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов той наклеветил одеските дейци, че те не работели нито в полза на руското правителство, нито в полза на България, а се стремели само да укрепват своето влияние, като се представят за единствени български благодетели в Русия. Поради това не името на руското правителство звучи в устата на българите, а само „нашето българско настоятелство“[40] — писал Минков.

Отношението на Т. Минков в условия, когато настоятелството и без друго било под подозрителното наблюдение на Азиатския департамент, попречило на одеските дейци да изпълняват своите функции, възложени им от самото руско правителство. Много скоро одеските дейци били отстранени от работата по привличането на млади българи на учение в Русия. Именно поради това вниманието им през 60-те години отново било насочено към благотворителна дейност. През 60—70-те години настоятелството натрупало своя основен капитал, който се състоял от един неприкосновен фонд от 40 хил. рубли и около 300 хил. рубли, събрани от частни и обществени дарения. Според отчетите на настоятелството тези суми били изразходвани главно за откриване и поддържане на училища и църкви в България, за закупуване и издаване на книги, за уредба на библиотеки, за привличане и поддържане на млади хора на учение в Русия, за оказване на по-

[38] ЦДИА, КМФ № 9, оп. 1, а. е. 1, Писмо на попечителя на Московския учебен окръг, 30 май 1861.

[39] През 1866 г. пансионът в Николаев бил закрит. Но следствие енергичните постъпки на Т. Минков през следващата година на мястото на Южнославянския пансион към гимназията в град Николаев бил отворен частен пансион, който съществувал до 1892 г. Вж. СНУНК, год. XXV/1909, кн. VII. П. Абраше в, Южнославянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор), с. 3—6, 22—23.

[40] НБКМ — БИА, ф. 29 (Тодор Н. Минков), а. е. 1, Писмо на Тодор Минков до П. Н. Стремоухов, 19 април 1865, л. 14—16. Същото писмо е обнародвано у П. Абраше в, ц. с., с. 7—8.

мощ на нуждаещи се и за политически цели. По-важните разходи, които настоятелството прави през тези години, са следните:

1863—1865 г. — за десет пратки с богослужебни книги, изпратени в България;

1865—1869 г. — за поддържане на 13 български възпитаници във Втора одеска гимназия и в Одеската духовна семинария, за изпращане на книги в България, за издаване на български книги, за подкрепа на в. „Гайда";

1869—1873 г. — главните разходи на ОБН са отново за стипендии и за издаване на книги. Същото е и за следващия период до Освобождението.[41]

Особено много средства ОБН отделяло за подпомагане на българите, учащи се в Русия. За 25 години от основаването си то е подпомогнало с едно или друго над 250 българи, учили в руските училища и университети. В неговите документи се срещат имената на Нешо Бончев, Тодор Бурмов, Иван Гюзелев, Васил Друмев, Райко Жинзифов, Йосиф Ковачев, Константин Миладинов, Сава Муткуров, Сава Филаретов, В. Чолаков, Рачо Каролев, Димитър Манолов, Цвятко Недев, Димитър Благоев и още много други.[42]

Но настоятелството ясно разбирало, че подготовката на българите в руските училища и университети не дава с оглед интересите на Българското възраждане напълно задоволителни резултати. Преди всичко българските младежи се откъсвали от своята естествена среда, от проблемите на своето общество. Руският казионен дух на подчинение и преданост, на християнско-православно смирение изтръгвал от младите души порива на възрожденските идеали. Много от тях поради недостатъчната подготовка, която предварително получавали в България, често пъти не можели да се справят със своите учебни задължения. А тези, които показвали дарби в ученето, оставали в Русия или заминавали да учат в Европа, като избягвали учителските и свещенические длъжности. Освен всичко това подготовката на българската интелигенция в Русия създавала големи затруднения на българската просвета, тъй като турското правителство преследвало руските възпитаници като „московски агенти".

Поради всичко това ОН непрекъснато се опитвало да реализира отколешната идея за откриване на едно висше училище в България или в Цариград, намиращо се единствено под контрола на българските националнокултурни институции. През 60-те години то отново лансирало тази своя идея пред руските държавни органи. В края на 1863 г. Ст. Тошкович съобщил на Н. Геров в Пловдив очевидно за да потърси и неговото съдействие, че ОН е поискало от правителството да даде средствата, отпущани за обучението на българите в

[41] Н. Барсов, ц. с., с. 23—28.

[42] Отчетъ Одесскаго болгарского настоятельства с 1-го февраля 1878 до 1 февраля 1880, Одеса, 1880, с. 31—37; вж. също НБКМ — БИА, 113, а. е. 3, л. 25; а. е. 12, л. 75, 77, 80, 81, 82.

руските училища, за откриването на две гимназии в България, едната от които да бъде в Македония. Настоятелството поискало тази промяна, тъй като обучението на младите българи в Русия не давало резултати.[43]

Познавайки обаче стремежа на Русия да осъществява чрез своите органи политически контрол върху подготовката на южнославянската интелигенция, настоятелството се опитало да събере и по други пътища средства за откриване на висше българско училище. То поискало от българските общини, църкви и манастири да отделят необходимите средства. През 1863 г. одеските дейци писали за тази цел и до игумена на богатия Зографски манастир, предлагайки му да отдели от манастирските средства, намиращи се в Петербургската банка, една сума от 10 хил. сребърни рубли, от които 3 хил. да се използуват за поддържане на 12 българи в Русия, а 7 хил. — за създаване на централно българско училище. Освен това одеските дейци поискали от манастира 1000 рубли за издаване на полезни книги. Те предложили на манастирското братство да открие духовна семинария за подготовка на достойни пастири и учители.[44]

Същия ден, когато изпратили писмото до Зограф, одесчани писали за това и до българската община в Цариград, търсейки нейното съдействие да принуди манастирското братство да даде нужните средства.[45] И след като манастирът отказал да даде исканите суми, настоятелството предложило на цариградските българи една съвместна акция пред руското външно министерство, за да могат чрез него да принудят манастира да приеме техните предложения.[46]

Неуспели и по този начин да съберат средства за откриване на централно българско училище, през 1864 г. одеските дейци отново се обърнали към руските органи, този път, за да молят да се открият в Русия поне специални учебни заведения за българите.[47] За тази цел ОБН потърсило съдействието и на славянските комитети в Москва и Петербург. Московските славянофили обаче, вместо да подкрепят тяхната идея, им предложили да се издигнат до равнището на високи училища съществуващите народни училища в България.[48] Най-накрая одеските дейци опитали да реализират своето начинание и чрез руския посланик в Цариград генерал Н. П. Игнатиев. В едно подробно писмо до него от май 1869 г. те споделили, че българският народ е заплашен от различни пропаганди, целещи да го откъснат от Русия.

[43] Архивата на Н. Геров, кн. II, с. 424.

[44] НБКМ — БИА, I А, а. е. 149, Писмо на ОБН до игумена на Зографския български манастир и до братята, 21 декември 1863.

[45] Пак там, Писмо на ОБН до членовете на Българската община и представители народни в Цариград, 21 декември 1863.

[46] Пак там, Писмо на ОБН до Цариградската българска община, 4 юни 1864.

[47] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 173, л. 8.

[48] В. Отечество, г. II, бр. 94, 19 юни 1871. Отчет на ОБН от 2 февруари 1869 до 2 февруари 1871 г.

Помощта, която Русия оказва на българите, според тях е неефикасна. Те съобщили на посланика, че от 1856 до 1869 г. в руските училища са се учили 109 българи, но резултати не са постигнати, тъй като руските възпитаници се преследват от турското правителство и фанариотите. А и самото образование в Русия не отговаряло на нуждите на българското общество, което, съставяно от търговци, занаятчии и земеделци, се нуждаело от практически знания, които младите българи не получавали в Русия. На всичко отгоре — посочвали те, българските младежи, отиващи на учение в Русия, се откъсват от своя народ, а много от тях се „зареждат с политическа неблагодарност".

Изхождайки от всичко това, ОБН предложило на генерала да издействува средства за откриване на централно българско училище за подготовка на учители и свещеници в някои от провинциалните градове. Ако това бъде невъзможно, те предложили като такова училище да се издигне училището към българската църква в Цариград. Програмата на бъдещото училище да се състави от попечителя на Одеския учебен окръг или от специалния комитет при участието на ОБН. Само така ще може да се отбие западното влияние — завършвали молбата си одесчани.[49]

Всички постъпки на ОБН обаче отново останали напразни. Азиатският департамент не поисква да даде възможност на българите да имат свое самостоятелно висше училище. Но тази акция на одеските дейци може би е повлияла за откриване на Южнославянския пансион на Т. Минков, а също така и за събирането на всички българи, учащи се в Русия, в Одеската гимназия и Новорусийския университет.[50]

Съображенията на руското правителство да отхвърли исканията на българите са разкрити в едно писмо на Азиатския департамент до Т. Минков. Азиатският департамент заявява, че главното правило, от което се води руското правителство в тази своя политика, е да се подготвят добри учители и духовници, които, като се върнат в родината си, „да съдействуват за разсипване на мрака и невежеството, което тежи над християните в Турция и прави от тях оръдия на разни домогвания и пропаганди". Русия изразходвала за това значителни средства, но напоследък в Министерството на външните работи постъпили много заявления от частни лица и от ОБН, че руските възпитаници не могат да изпълнят своето предназначение, тъй като били преследвани в Турция. Във връзка с това ОБН предложило да се прекрати приемането на южни славяни в руските училища, като средствата, изразходвани за тази цел, се предоставят на българите, за да открият в Цариград едно централно българско училище. Настоятел-

[49] НБКМ — БИА, Писмо на ОБН до Н. П. Игнатиев, май 1869 (с молив от ръката на Н. Папаузов е отбелязано, че „вместо тази записка била подадена друга на 16 май 1869 г."), л. 79—84.

[50] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. II, Решение на Съвета на МНП, 21 май 1866, л. 253.

ството се надявало, че по такъв начин ще се намали подозрителността на турското правителство и ще се създадат условия за по-полезна дейност на подготвените в Цариград учители и свещеници.

Получавайки писмото на ОН, министерството наредило на генерал Игнатиев да направи пред Високата порта необходимите постъпки. Посланикът отговорил, че слуховете за преследване на руските възпитаници в България са преувеличени, че турското правителство е обещало да отстрани причините, пораждащи тези слухове. Именно поради това Министерството на външните работи отклонило предложението на ОБН.[51]

Във връзка с това предложение на ОБН Азиатският департамент наредил на Н. Геров в Пловдив да събере подробни сведения за поведението на руските възпитаници в България, а при подбора на бъдещите кандидати да се вземат деца от различни краища, и то предимно от богати фамилии.[52] По-нататък Азиатският департамент ревизирал своята политика. По негово настояване бил разширен достъпът на южни славяни във висшите учебни заведения, особено в техните медицински, юридически и филологически факултети. Това изменение било мотивирано все с целите на руското културно-политическо влияние. Руското правителство смятало, че „студентите от университета като по-възрастни могат да си съставят по-ясно понятие за това, което са видели и слушали у нас, и да бъдат ръководители на своите съотечественици там, дето гласът на гимназиста като по-млад може да изглежда недостатъчно убедителен"[53].

Различията между ОБН и руските власти по начина на подготовката на българска интелигенция за руска сметка през 60-те години говорят за наличие на някои противоречия между Русия и българското културно възраждане, противоречия между стремежите на ОБН да действува като орган на Българското възраждане и желанието на Азиатския департамент да го превърне в свое послушно оръдие.

Но тези противоречия, раждащи сблъсъци, не били от такова естество, че да разтрогнат исторически сложилия се културно-политически съюз между българите и Русия, тъй като и българското културно-национално развитие, и руската политика имали общи интереси против Турция. Затова именно не се стига до крайни конфликти, а само до временно пренебрегване на ОБН, когато то не действува по посока на руските политически интереси. До такъв конфликт се стига отново към средата на 60-те години, когато руските органи едва допуснали ОН да сътрудничи на делото за обучение на българите в Русия, отново започват да ограничават неговите права поради проявените от

[51] НБКМ — БИА, ф. 29, а. е. 1, Писмо на Азиатския департамент до Т. Минков, 24 октомври 1869. Същото писмо е публикувано в СНУНК, кн. XXV (VI), 1900, с. 29—30.

[52] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. I, Писмо на Азиатския департамент до Н. Геров, 24 октомври 1869, с. 505—507.

[53] Сб. НУНК, кн. XXV (VII)/1909, с. 31.

настоятелството тенденции към самостоятелно действие. В дипломатическата и държавна руска преписка има достатъчно свидетелства за този конфликт. През 1865 г. М. Хитрово, руски консул в Битоля (Монастир), пише до Н. Геров, че Българското настоятелство в Одеса в голямата си част не прави нищо. И ако излиза от своето бездействие, то е да направи само някоя глупост. Всичко това би било смешно — заключава Хитрово, ако не беше тъжно.[54]

Като руски чиновник и дипломат Геров, който иначе сам ратува за едно по-ясно изразено национално направление на българската просвета, в случая споделя Хитровото мнение за одеските дейци. Той отговаря, че „малко полза може да очаква от хора" като Н. Палаузов, К. Палаузов, Тошкович и другите одесчани, които са напуснали отдавна България и не знаят какво става в отечеството им. При това последните двама били неграмотни.[55]

Като резултат от това отношение към одеските дейци Министерството на външните работи и министърът на просветата граф Толстой прехвърлили през 1870 г. сумата за обучението на младите българки в Одеса от сметката на ОН на сметката на Одеския учебен окръг. Нареждането на граф Толстой било мотивирано с недоволството, че в българската преса са се появили съобщения, неопровергани от настоятелството, според които обучението на младите българи в Одеса се извършва за негова сметка. Това — пише графът — може да донесе „неблагоприятни последици по отношение на целите, които има нашето правителство, като жертвува суми от държавния фиск"[56].

Поставено пак в неблагоприятно положение пред руските власти през 60-те години настоятелството отново се насочило към самостоятелна дейност на полето на българската просвета и култура. За тази, цел то все повече се сближавало с Българската община и с другите националнокултурни институции в Цариград. Научило през 1864 г., че учениците и учителите от българското цариградско училище са лишени от средства и ходели с дискоси по Балкапан да просят милостиня, че Цариградската община не може да посрещне големите разходи по църковния въпрос и по издаването на в. „Съветник", ОН изпратило на общината чрез Тодор Комсиев 400 рубли. Една част от тази сума била предназначена за „филологическото" пътуване на П. Р. Славейков из Македония. „Настоятелството — пишат одеските дейци — не може повече да изпрати. По положението си, което се намирва, то да речем на кръстопът, от всякъде се одолжава да помага. Освен това, че обдържа някои ученици, дойде ли някой да се учи, дорде се определи — содержава го, отива ли някой в други градове, с тая иста цел — дава му пособие, връща се по болезни или

[54] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на М. Хитрово до Н. Геров, Буюкдере, септември 1865, стр. 687.

[55] Пак там, Писмо на Н. Геров до М. Хитрово, 4 октомври 1865, с. 689.

[56] ЦДИА, КМФ № 8, оп. 1, а. е. 37. Писмо на министъра на просветата граф Н. П. Толстой, 27 май 1870.

други причини в Отечество — се иска от Настоятелството помощ; печата ли някой книга и нему трябва да се помогне, и други, а между тем и отвред България дохождат просби за помощ и всичко трябва да се посрещне; не може се уподоби на никой град в Отечеството; средствата наши са твърде оскудни и по малая част се събират."

Одеските дейци предлагат на Цариградската община и тя да се заеме да събира средства чрез дарения, като ги упреква, че Цариград, „който е средоточие на цялата търговщина", в който постоянно живеят много българи, а такива идват и от всякъде, трябва също да събира средства чрез дарения.[57] Значителна помощ одеските дейци оказали и за издаването на органа на Цариградската община в. „Съветник". През 1865 г., когато вестникът бил пред спиране поради липса на средства, Н. М. Тошков му отпуснал една помощ от 50 лири, а ОБН изпратило 300 рубли. При това одеските дейци категорично настоявали да не се спира вестникът. „Голям срам и укор ще заслужи нашият народ, а най-вече тий, които по положението си стоят во глава, ако се допусне таквази една студеност към една от най-главните в настоящее време потребности." В същото писмо настоятелството съобщава, че и изпълнителите на завещанието на Априлов отделили от капитала на Габровското училище 100 р., но вестникът трябва на всяка цена да излиза.[58]

Одеските дейци подкрепят през 1865—1866 г. много активно и вестник „Време", издаван от Т. Бурмов в Цариград. Между Бурмов, от една страна, и Н. Палаузов и Н. М. Тошков — от друга, се води продължителна преписка. Одеското настоятелство абонира за „Време" Иван С. Иванов, попечител на бесарабските български колонии в Комрат, студента Р. Жинзифов в Москва, българските колонии в Южна Русия, руските вестници „С. Петербургские ведомости", „Московски ведомости", „Ден", „Руски инвалид", „Одески вестник" много руски служебни лица, българските възпитаници в Духовната семинария в Одеса, в Николаевската гимназия, в Киев, в Московския университет, всички членове на настоятелството и редица техни приятели от Одеса и други градове.[59] По такъв начин фактически със средствата на Н. М. Тошков, който плащал тези абонаменти, била поддържана и още една голяма национална трибуна в Цариград.

Материалната подкрепа, оказана на Т. Бурмов, давала възможност на одеските дейци да насочват политическата линия на в. „Време". Те настоявали за една по-ярко изразена национална платформа. Така в едно свое писмо от 26 март 1866 г. Н. Палаузов препоръчва на редактора да разглежда по-често на страниците на вестника идея-

[57] НБКМ — БИА, II А, а. е. 151, Писмо на ОБН до Цариградската българска община, 4 юли 1864.

[58] Пак там, а. е. 153, Писмо на ОБН до настоятелите на в. „Съветник", 27 февруари 1865.

[59] НБКМ — БИА, ф. 16 (Т. Бурмов), а. е. 375, Писма на Н. Палаузов и Н. М. Тошков до Т. Бурмов през 1865—1866 г., л. 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 226—228, 252, 254, 258, 260.

та, че преподаването на турски език в провинциалните училища няма да донесе полза.[60] По такъв начин одеските дейци се изказват категорично против опитите на Мидхат паша и на турското правителство да отоманизират българското просветно дело.

Когато през 1865 г. Т. Бурмов нямал достатъчно средства, за да продължи своето издание, Н. М. Тошков отново се притекъл на помощ, като писал на Бурмов, че не бива да спира вестника, тъй като няма да има други български вестници, докато Раковски започне да издава своя вестник в Букурещ.[61]

ОБН не само поддържало финансово и морално Цариградската община заради нейната ярко манифестирана национална позиция, но чрез нея и чрез другите културни институции в Цариград то осъществявало контакти и с българските общини от вътрешността, с училищата и манастирите, с българи, които имали значение за културно-националното развитие. Чрез Цариградската община и Хр. Тъпчилещов настоятелството препращало средства, събирани в Русия за българската просвета.[62] Особено широка благотворителна и дарителска дейност в България развивал Н. М. Тошков. Той подпомагал българските книжовници, като Г. С. Раковски, Ив. Богоров и др., изпратил чрез Цариградската община 3000 гроша на преследваните от патриаршията през 1860—1861 г. български владици, финансирал издаването на песните на Добри Чинтулов. От 1830 г. всяка година Тошков внасял за училището в родния си град Калофер по 50 жълтици, поддържал девическите училища в Шумен, Пловдив, Калофер, Сливен, Охрид, Неврокоп и Битоля.[63]

През 70-те години тази дейност на ОБН била съчетана с неговите опити да осигури по-благоприятни условия за обучението на младите българи в руските училища и университети. Отблъснато от Азиатския департамент и от МНП, настоятелството ловко лавирало в лабиринтите на руската бюрократическа действителност, като се обръщало ту към една, ту към друга инстанция. През 1869 г. настоятелството най-после успяло да се добере и до руския император Александър II. На 5 октомври 1869 г. членът на настоятелството К. Н. Палаузов бил приет от императора в Ливадия и му връчил една записка, в която се искали средства за издръжката на 10 момичета и 5 момчета в одеските гимназии. В нея се посочвало, че след завършването си момичетата ще станат български учителки, като ще „дадат основно направление на женското образование в България в противовес на това опасно и вредно за религиозното чувство влияние, което католическият Запад усърдно се старае да всели у българи-

[60] Пак там, Писмо на Н. Палаузов до Т. Бурмов, 12 март 1866, л. 165.
[61] Пак там, Писмо на Н. М. Тошков, 18 декември 1865, л. 254.
[62] НБКМ — БИА, I А, а. е. 3300.
[63] В. „Век", бр. 48/4 декември 1874; В. Македония, г. I, бр. 11 от 11 февруари 1867; също год. II, бр. 14 от 2 март 1868.

те“[64]. В резултат на това прошение, на един проект на полковник Иван Кишелски и по инициатива на Московския славянски комитет през 1872 г. в Киевската фундуклеевска женска гимназия и в пансиона на графиня Левашова в Киев били приети като стипендианти 10 млади българки. От 1856 до 1878 г. ОБН оказало помощ на 17 момичета да учат в Русия.[65]

През 1871 г. ОБН отправя още две молби до Александър II. През октомври същата година, когато императорът минал през Одеса, настоятелството му поднася молба за отпущане на средства за стипендии на млади българи за специалните учебни заведения. Като посочва необходимостта от кадри с технически профил, тъй като страната е в застой в промишлено-стопанско отношение и не достигат специалисти по минно дело и пътно строителство, а тези длъжности в България се заемат от унгарци, поляци и други, „които се ползуват от своето положение и разпространяват известни политически идеи и стремежи в разрез с убежденията, въжделенията и надеждите на българския народ“, настоятелството поискало да се отпуснат по две стипендии в Института за инженери по пътни съобщения, в Минния институт, в Петербургския технологически институт, в Московското техническо училище, в Строителното училище в Петербург, в Киевската военна гимназия и в Петровската земеделска академия.[66] В резултат на тази молба през 1873 г. няколко българи били приети в Петербургския технологически институт, в Петровската земеделска и горска академия и в Московското техническо училище. Кандидатите били определени от настоятелството измежду завършилите Николаевската реална гимназия.[67]

В края на 60-те и началото на 70-те години настоятелството отново разширило контактите си с руската общественост. То предложило на руското правителство да отпусне средства за откриване на рисувално училище в Рилския манастир, застъпило се пред новорусийския и бесарабски генерал-губернатор за въвеждането на български език в новооткритото училище в колонията Комрат (Бесарабия). По негово ходатайство за учител в Комрат бил изпратен българинът Д. Благоев, възпитаник на Киевската духовна академия. Настоятелството поело грижата за училищата в българските колонии, като предложило на училищните настоятелства в България да изпратят в тези училища като учители млади българи. Самото настоятелство снабдявало училищата на колониите с български книги. Като не се под-

[64] Д. Уста-Генчов, Към „Царът-Освободител и българския черковен въпрос“ сп. „Духовна култура“, кн. 26—27/1925, с. 306—308.

[65] Отчетъ Одесскаго болгарскаго настоятельства, Одесса, 1880, с. 37.

[66] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 175, Молба на ОБН до Александър II, Одеса 24 октомври 1871, л. 9; пак там, Писмо на ОН до Сп. Н. Палаузов от 7 ноември 18 1 л. 8.

[67] Р. М. Каролев, Н. Х. Палаузов, черти от политическата му дейност Пер. списание, 2. XI. 1909, с. 188.

дало на интригите на Т. Минков, настоятелството се застъпило за неговия пансион. Когато пансионът бил открит наново, настоятелството склонило Зографския манастир да поеме разноските за неговата сграда. То преодоляло и личните чувства към Ив. Кишелски, като подкрепило неговата инициатива за създаване на женски комитети към славянските благотворителни общества в Русия.[68]

Най-крупната проява в продължителната дейност на ОБН в полета на българската възрожденска просвета и култура била обаче неговата енергична намеса за създаване на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 г.

Идеята за създаване на дружество за българска книжнина е занимавала възрожденските дейци от емиграция и от вътрешността много отдавна.[69] На тази идея не били чужди одеските културтрегери от 30 40-те години и специално В. Априлов. Ето защо още на учредителното събрание на ОБН на 2 февруари 1854 г. бил обсъждан въпросът за съставяне на дружество или на капитал за подобна цел.[70] Но алутано по уреждането на своя собствен статут, ОН за дълго време не се връщало към тази идея. За това му било напомнено от браилските българи, които през 1857 г. подемат идеята да основат книжовно дружество и за тази цел се обръщат за съдействие към Н. Палаузов и към българите от Цариград.[71] Но и по това време ОН, все още лишено от статут, не било в състояние да реализира едно такова голямо начинание. Практически то се заема с това една през 1868 г. В запазената „Кондика на българското книжовно дружество", Одеса, 11 декември 1868 г.,[72] се казва, че разговорите за основаването на дружеството са започнали през пролетта на 1868 г. От месец юли различни групи и градове са открили преписка по този въпрос. „И така — продължава Кондиката, — одеските българи, а именно Николай Миронович Тошков, Стефан Д. Тошкович, Николай Х. Палаузов, Константин Н. Палаузов и Василий Н. Рашеев, откак направиха през месеца юлия 1868 г. едно здраво разсъждение на работата, в едно нарочно събрание, според писмото им под брой 1, отнесоха се тутакси за тая работа до букурещките българи, именно до г. г. Христа Георгиева, негово преосвещенство Панарета, г. Протича, Атанасовича, Колони и пр., както се отговори според писмото под брой № 2."[73] По-

[68] В. „Отечество", год. II, бр. 94, 19 юни 1871, Отчет на ОБН от 2 февруари 1868 до 2 февруари 1871 г.

[69] Вж. М. Арнаудов, Българското книжовно дружество в Браила. С., 1966. с. 5 и сл.

[70] Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила, 1868—876 (по-нататък ДБКД), подбрали П. Митев и Г. Димов, С., 1958, с. 9.

[71] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на К. Попович до Н. Палаузов, Браила, 28 февруари 1857, л. 61—68.

[72] Кондиката е обнародвана като първи документ в цитираните ДБКД, с. 9 и сл.; М. Арнаудов я дава в приложение и към своя труд — „Българско книжовно дружество", с. 303—314.

[73] ДБКД, стр. 10.

нататък в Кондиката се разказва, че през септември 1868 г. Добродетелната дружина в Букурещ обсъдила в три заседания устава на проектираното дружество, че към тази идея са се присъединили българските първенци от Браила — Николай Ценов, Петраки Симов, Маринчо Бенли, Костаки Попович, Теохар Паподопуло и Стефан Берон, които през октомври 1868 г. установяват пряка връзка с ОБН. Продължителна преписка одесчани водят и с българите от Кишинев и с отците от Киприяновския манастир. В резултат на техните призиви към края на 1868 г. в касата на Н. М. Тошков започнали да постъпват първите дарения за дружеството.[74]

След тази предварителна подготовка на 21 декември 1868 г. 21 одески българи, между които и членовете на ОБН, в присъствието на един от главните инициатори за изграждането на БКД — В. Д. Стоянов, решават да се открие подписка за събиране на основен капитал на дружеството. Одеските дейци решили също така да се свикат няколко събрания за обсъждане на устава на дружеството, а даренията да се съберат в касата на Н. М. Тошков и да останат у него, докато се избере настоятелство на дружеството. На това събрание 45 одески българи записали дарения за новото дружество на стойност около 25 хил. рубли. Голямата част от тази сума била дадена от Н. М. Тошков — 15 хил. рубли, и от останалите членове на ОБН — С. Д. Тошкович — 1500, В. Рашеев — 1500, Н. Палаузов — 300 и т. н.[75]

Но едва родила се, идеята за учредяване на книжовно дружество отново разгаря старите противоречия между Одеса и Букурещ. Избухва истинска война за ръководно влияние в проектираното дружество. Смисълът на започналата престрелка бил кой да държи капиталите— дали Евлоги Георгиев и Добродетелната дружина или Н. М. Тошков и ОБН, а оттам кой да управлява делата на Книжовното дружество В този спор между двата емигрантски центъра се намесват и младите революционери от Букурещ. Те застават на страната на ОБН. Против Евлоги Георгиев и ръководената от него Добродетелна дружина се обявяват Л. Каравелов, Хр. Ботев, Д. Ценович и много други. Срещу „старите“ издигат глас вестниците „Народност“, „Дунавска зора“ и „Тъпан“.[76]

В тази обстановка диалогът между ОБН и Добродетелната дружина се изостря. През май 1869 г. букурещките дейци изпращат три писма до Одеса. В своите отговори ОН категорично отхвърля искането им те да държат касата на дружеството.[77] Освен по този главен въпрос възникват и други спорове, на първо място, кога да се проведе учредителното събрание. ОБН, осигурило си подкрепата на голя-

[74] ДБКД, стр. 10—12.
[75] Пак там, стр. 12—13.
[76] М. Арнаудов, Българското книжовно дружество, с. 65 и сл.
[77] В. Отечество, бр. 6 и 7 от 29 август и 5 септември 1869; Вж. у М. Арнаудов, с. 94—95.

ма част от емиграцията, настоявало събранието да стане в най-скоро време, букурещките дейци, страхувайки се от бламиране, протакали работата. Започнали разгорещени обсъждания и по устава на дружеството. Добродетелната дружина предлагала такива изменения на първоначалните проекти, които да й осигурят господство в новото дружество, тъй като „старите" се опасявали, че дружеството ще се овладее от революционната партия, а тя ще му даде русофобска насока.

След продължителните разговори по тези въпроси на 25 юли 1869 г. Евлоги Георгиев приел поканата на ОБН за едно предварително съвещание по спорните въпроси. За това събрание били поканени българите от Браила, Галац и Исмаил. В хода на подготовката на предучредителното събрание ОБН издава през август 1869 г. в Одеса двата проекта за устав на БКД — първият, одобрен от българските общини в Одеса, Браила, Кишинев, Болград, Гюргево, Плоещ и от част от галацките и букурещките българи, а вторият „Проект за учредяване на едно книжовно дружество „България", предложен от „няколко букурещки българи", т. е. от Добродетелната дружина през септември 1868 г.

В проектите има две главни различия — за средствата и за седалището на дружеството. ОБН настоявало да бъде избрано като пазител на дружествените капитали, а Добродетелната дружина предлагала бъдещото дружество да се обедини с „Българското народно читалище" в Букурещ, контролирано от нея, конкуриращо се с читалището на „младите" „Братска любов".[78]

Обнародването на проектите отново раздухало противоречията между Одеса и Букурещ. Точно това обаче помогнало на ОБН окончателно да укрепи своя съюз с революционната партия и да изолира Евлоги Георгиев. Най-яростно срещу букурещките нотабили се противопоставил в. „Народност", който, както ще се посочи по-нататък, бил финансиран от одеските търговци. Вестникът апелирал към младите революционери да бойкотират напълно Евлоги Георгиев — „байрактарин на седем старци", стремящи се да бъдат диктатори и самодръжци над „българския народ".[79]

Така се стига до учредителното събрание на БКД в Галац и Браила от 25 до 29 септември 1869 г. В навечерието на събранието ОБН се събрало в дома на Н. М. Тошков и решило да изпрати като свой представител на учредителното събрание Мина Пашов.[80] На събранието в Галац били представени също българските общини от Болград, Кишинев, Браила, Гюргево, Плоещ, Галац и Виена. Добродетелната дружина се представлявала от М. Колони, а читалище „Братска любов" — от Л. Каравелов и Д. Ценович.

Веднага след откриването на събранието на 25 септември 1869 г. делегатите на Добродетелната дружина, почувствали пълната си изолация, демонстративно го напущат. Тогава събранието решава да

[78] М. Арнаудов, Българското книжовно дружество, с. 102—104.
[79] В. Народност, бр. 24 от 11 май 1869.
[80] ДБКД, Протокол на ОБН от 17 септември 1869, с. 23.

се премести в Браила.[81] На следващия ден то било открито в Браила под председателството на одеския представител, който в съответствие с инструкциите на ОБН се заел да наложи окончателно волята на одеските дейци. На заседанието на 28 септември Мина Пашов преминал в атака и от името на ОН направил следната декларация: „Като одески представител в обсъждане на въпроса за местопребиваването на капиталите на дружеството обявявам в името на своите доверители и в сила на инструкциите си, че не мога да допусна друго наставление на устава освен онова, което прави обезателно внасянето на капиталите в Одеский или други някои банк, тъй също и жилището на настоятелството в ония град, дето се намират капиталите му.“[82]

Отстранили конкуренцията на Добродетелната дружина, одеските дейци се опитали вече да диктуват волята си над останалите учредители, но „младите“ пресекли и техните домогвания. На 28 септември учредителното събрание решило БКД да остане в Браила, но по въпроса за капиталите формулирало един неясен текст, който, както ще се посочи по-нататък, довел до твърде горчиви последици.[83] На следващия ден Мина Пашов отказал да подпише протокола с тези решения, но въпреки това те отново били потвърдени. Учредителното събрание избрало настоятелство на дружеството, в което влезли само българи от Браила. Така и букурещките, и одеските дейци били изключени от ръководството.[84]

След събранието настоятелството на БКД се опитало да ликвидира конфликта с влиятелните партии на българските търговци от Букурещ и Одеса. Букурещките „стари“ обаче отново категорично отхвърлили поканата на настоятелството да участвуват в работата на дружеството.[85] Между Браила и Одеса започва един продължителен диалог за средствата на дружеството, събрани в касата на Н. М. Тошков. Още през октомври 1869 г. настоятелите на БКД се обърнали към Н. М. Тошков, а чрез него и до одеските българи, за да му съобщят, че поради неговите големи заслуги за организирането на дружеството са го избрали „едногласно за почтейнейши председател на настоятелството“[86]. Но и отговорът на одесчани не бил благоприятен. ОБН тихомълком скъсало връзките си с БКД, отказало да предаде събраните суми и книжата. Така се сложило началото на един продължителен диалог, който продължил чак до Освобождението на България. На 4/16 февруари 1870 г. ОБН отговорило на първото писмо на дружеството, като декларирало, че неговото „съчувствие към Кни-

[81] Пак там, Дневник на събранието, с. 29—31.

[82] Пак там, Дневник IV, с. 34.

[83] ДБКД. Подробно и доста точно описание на учредителното събрание и на участието на българите от Одеса в изграждането на БКД дава руският вестник „Современная летопись“, № 47, 1869, с. 11.

[84] Пак там, с. 35.

[85] Пак там, с. 38—39; подробности у М. Арнаудов, ц. с., с. 127—128.

[86] ДБКД. Писмо на Настоятелството на БКД до Н. М. Тошков, 24 октомври 1869, с. 41—42.

жовното дружество е постоянно", но въпреки това отказва да предаде на настоятелството му събраните капитали.[87] По-сетне по този въпрос са разменени серия писма.[88] Тошков упорито отказвал да предаде капиталите. През 1873—1874 г. отношенията между Браила и Одеса по този въпрос са прекъснати.[89] И пред самата си смърт през 1874 г. Тошков отново отказал, като декларирал във в. „Век": „Догде дружеството не получи юридическо съществуване, тия пари ще се намират у мене."[90]

Отношението на ОН към БКД е разгледано подробно от Михаил Арнаудов в споменатата негова работа въз основа на едно подробно преразказване на цитираните вече документи. М. Арнаудов правилно е доловил и показал стремежите на ОБН и на Добродетелната дружина да овладеят Книжовното дружество, да насочват неговата работа и да влияят по този начин върху поведението на българската възрожденска интелигенция. Той е разкрил и отношението на революционната партия към БДК и оттам към двата емигрантски центъра на българската русофилска буржоазия.

Но разказът на проф. Арнаудов акцентува главно върху любопитните подробности, върху натегнатите отношения между ОБН, респективно Н. М. Тошков и КД, по въпроса за капиталите. По този начин в пикантерията от любопитни подробности се е потулила голямата роля на ОБН като инициатор и главен организатор на БКД. Авторът не показва достатъчно убедително, че одеските дейци за разлика от Добродетелната дружина никога не са скъсвали напълно връзките си с Браила, че те редовно са изплащали лихвите от капиталите на дружеството, че те подкрепят финансово деловодителя на дружеството В. Д. Стоянов, че подаряват на дружеството сбирки от книги, че подпомагат неговите издания, че редовно участвуват чрез свои делегати в годишните му събрания, че до края на живота си Н. М. Тошков остава почетен председател на БДК и т. н.[91]

У М. Арнаудов не са разкрити достатъчно ясно причините и подбудите на революционната партия да застане в двубоя между букурещките и одеските нотабили на страната на ОБН. А това се дължи не само на омразата, която „младите" са имали към Евлоги Георгиев и компания, а на продължителните връзки и сътрудничество между

[87] Пак там, Писмо на одеските българи до председателя на настоятелството на ГКД, с. 59—61.

[88] Пак там, док. № 39, 41, 101, 102, 107, 111, 115, 122, 143, 199, 200, 313, 346, 347 и др.

[89] Пак там, Писмо на М. Дринов до Н. М. Тошков, 13 юни 1874, стр. 403—404.

[90] В. „Век", бр. 36, 14 септември 1876.

[91] За тази дейност на ОБН има извънредно много пръснати сведения в архивата на ОБН, в кореспонденцията на М. Дринов — председател на БКД, на В. Д. Стоянов, на Григор Начович и в цитираните вече ДБКД. Вж. по-специално НБКМ — БИА, ф. 14, оп. 2, а. е. 2010, Писмо на М. Дринов до Григор Начович, 29 септември 1970; ДБКД, с. 75—76; 77; 403—404 и др.

революционните дейци и одеските българи.[92] Не са разкрити причините и историческите корени на одеско-букурещкия конфликт през 1868—1869 г., а те, както се посочи, датират още от времето на Източната война и се проявяват в сблъсъка между хегемонистичните тенденции на ОБН и на Добродетелната дружина по отношение на цялото националнокултурно и освободително движение. Тези противоречия остро се проявяват и след войната, когато ОБН взема известен превес и през 1867 г., годината, предшествувала създаването на дружеството, когато руската дипломация този път заложила на „старите" от Букурещ, за да реализира своята идея за създаване на една югославянска държава от България и Сърбия. Следователно противоречията между ОБН и Добродетелната дружина не възникват само през 1868—1869 г. Те имат исторически корени. Това не са противоречия само за това, кой ще командува Книжовното дружество, а за големите права над националното движение и за по-предно място пред общата покровителка на двата центъра Русия. Макар че тогавашната българска преса долавя тези противоречия и ги осмива в остро полемични статии или остроумни фейлетони, за нея остава скрит дълбокият смисъл на историческите корени на тази борба, продължила вече десетилетия. Това става скрито и зад интересното изложение на проф. Арнаудов, построено на обилно цитиране на вестникарските дописки. А това противоречие очертава съотношението на силите в българското националноосвободително движение, предопределя съюза между революционната партия и ОБН, довежда до изолацията на Добродетелната дружина и, както ще се покаже по-нататък, до едно значително участие на ОБН в борбите за политическо освобождение на България.

Стремежът на ОБН да разшири своето влияние в националноосвободителното движение го тласкало през 60—70-те години да участвува активно и в дейността на други културни и обществени организации, да създава нови оръдия на своята културна и национална политика. През 1869 г. ОН решило да основе една библиотека — „Българска книжнина". За целта били събрани 22 хил. рубли капитал. Изпратени били хора на одеското общество в Бесарабия и Румъния да съберат допълнителни средства и когато капиталът достигнел до 100 хил. рубли, библиотеката щяла да започне редовно да печата и издава български книги.[93] ОН не успяло да реализира идеята за българска библиотека, но независимо от това със съдействието на одеския кръг през периода от 1841 до 1876 г. били издадени 27 книги.[94] По такъв

[92] На този въпрос е посветена цялата четвърта глава на настоящия труд.

[93] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Ст. Тошкович до Н. Геров Одеса, 1 март 1869, с. 426—427.

[94] Тези книги са следните: В. Априлов, Български книжници, Одеса, 1841 Математическа география на В. Бардовски, превод на Иван Богоров (1842); Няколко думи за превода на математическата география на Ивана А. Богрова от Н. Геров (1842); Нещо по няколкото думи за превода на математическата география от И. Богоров (1842); Начала на християнското учение, превод на Н. Геров (1842); Найден Геров, Стоян и Рада (поема, 1845); В. Априлов, Мисли за сегашното българско училище (1847); Заветът на Василия Евстатиевича сина Априлов (1849); Жизне

начин Одеса се превърнала след Виена, Цариград, Белград и Браила в един от най-важните емигрантски центрове на българското книгоиздаване. Нейното значение в тази област не се изчерпва обаче само с тези 27 книги, само с това, че сред тях се срещат трудове на такива дейци като Г. Раковски, В. Априлов и Ю. И. Венелин, и не само с това, че ОБН финансирало или подпомагало издаването на много други книги на млади българи в Москва, Петербург, Цариград и т. н. Голямото значение на одеския културен кръг и на ОН се изразява също така и в тяхната роля на спомоществователи на много ценни възрожденски издания, като трудовете на Кипиловски, на Р. Попович, С. Доброплодни, Добри Войников, М. Дринов, Л. Каравелов, като спомоществователи на редица трудове на европейската и руската класика.[95]

Освен опита да основе българска книжовна община в Одеса през 1869 г. ОБН става един от инициаторите за създаването на Одеското славянско благотворително общество „Св. Св. Кирил и Методий". Това общество било основано през май 1870 г. Според устава, одобрен на учредителното събрание, неговата цел била „да доставя средства на нуждаещите се славяни и да подкрепя полезните начинания в областта на славистиката, художеството и изкуство"[96]. По своите задачи Одеското общество напомняло славянските комитети в Петербург, Москва и Киев. Но за разлика от тях то било съставено не само от руси, ратуващи за общославянска взаимност, но и от представители на всички славяни, живеещи в Одеса — главно българи и сърби. Членовете на обществото били руски дворяни, търговци, интелигенти, чиновници, както и български и сръбски търговци. При това значителната част от членовете му, както свидетелствува неговото ръководство, принадлежали към българската народност.[97]

описание на Ю. И. Венелин, превел Н. Х. Палаузов (1851); Благочестие в колиба или..., превел Д. Тошкович (1853); Нравоучение за децата, превел С. И. Радулов (1853), Български буквар от С. Радулов (1853); Райна българска княгиня, от А. Т. Велтман, преела Елена С. Мутева (в две издания — 1852, 1856); Последните часове от живота на императора Николая I, превел Г. С. Йошев (1856); Галерия от монтноновски премии за добродетел на Густав Дезесар, превел С. Радулов (1857); Всеобща география на А. Ободовски, курс I, превел С. Радулов (1858); Г. С. Раковски, Показалец, или ръководство как да се изискват или издирят най-стари черти нашего битие (1859); Съчинения на Тадей Българин, превел Павел Калянджи (1861); Другар за децата, наредил П. Калянджи (1863); Проект за уреждане на Българското книжовно дружество (1869); Наука за песнотворство и стихотворство, изработена от П. В. Оджаков (1871); Децата на Мауричи, превел К. С. Траков (1873); Християнска фамилия, превел К. С. Траков (1873); Селико. Африканска новина, превел К. С. Траков; Историята на Хайдут Сидер от Д. Козлев (1876). Вж. В. Погорелов, Опис на старите печатни български книги (1802—1877), С., 1923, Н. Начов, Българската колония, с. 626—627; Българска възрожденска книжнина 1806—1878, съставил д-р Маньо Стоянов, под редакцията на проф. А. К. Бурмов, т. I, С., 1957.

[95] Подробни данни за това вж. в споменатите репертоари на българската възрожденска книжнина и у Н. Начов, Българската колония, с. 627—628.

[96] Освобождение Болгарии от турецкого ига, Сборник документов, т. I, М., 1861, с. 85.

[97] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 192, д. 819, Писмо на Одеското славянско благотворително общество „Кирил и Методий", 19 декември 1875, л. 86.

При най-активното участие на ОБН през 1870 г. Одеското славянско общество се заело да открие една славянска книжарница и читалище на славяните в Одеса. По подобие на славянските комитети в Москва и Петербург то учредило дамско отделение, което се грижело за образованието на девойките от славянските страни. Обществото заедно с ОБН подкрепило Т. Минков и неговия Южнославянски пансион. То предложило на славянските комитети в Петербург, Москва и Киев да приемат за своя сметка няколко български стипендианти.[98] През 1871 г. Обществото открило в Одеса една общославянска библиотека от 5—6 хиляди тома славянски книги — предоставени на учащите се в Русия млади славяни.[99]

ОБН поддържало твърде големи контакти и с българските общини в Бесарабия и Южна Русия. Под негово въздействие много от тях се оформили като центрове на българския културен живот. Така по примера и със съдействието на ОБН през 1866 г. в Кишинев било учредено Българско общество за разпространение на грамотността сред българите, уставът на което бил утвърден от Министерството на вътрешните работи на 8 януари 1871 г. Кишиневското дружество твърде много напомня ОБН. Подобно на одеската организация и то се грижело за религиозното образование на българите, за привличане на млади българи на учение в Русия, за подготовка на учители и свещеници в педагогическите курсове в Кишинев, за снабдяването на църкви и училища с литература и пособия, за издаване на книги и учебници и т. н. То копира ОН и във вътрешната си уредба и по начина на събиране на средства. И тук, както в Одеса, попечител на дружеството бил киевският и хотински архиепископ Анатолий.[100] Учредителите на Кишиневското общество са известни дейци на българската емиграция, твърде пряко свързани през 50—60-те години с ОБН. Между тях са настоятелят на Киприянския манастир архимандрит Козма Зографски, Ив. С. Иванов, И. Д. Топазов, Николай Кушловски, С. Д. Иванчев, Павел Грамадов и редица други.[101]

*

Един от централните въпроси на Българското възраждане през 50—70-те години на XIX в. е църковният въпрос — движението за самостоятелна българска църква. Това най-масово и всеобхватно движение на народа, изявяващо ярко и спонтанно националните въжделения на пробудената българска нация, привлича силно вниманието на българската емиграция от всички страни. През 50—70-те години църков-

[98] В. Отечество, г. II, бр. 68, 11 декември 1870; също в. Право, г. IV, бр. 28 от 6 септември 1869.

[99] ДБИ. Из архивата на Н. Геров, Писмо на П. Оджаков до Н. Геров, Одеса 26 март 1871, с. 138.

[100] ЦДИА, КМФ № 7, оп. 1, а. е. 49. Устав на Кишиневското общество за разпространение на грамотността сред българите, 4 март 1869, л. 12.

[101] НБКМ — БИА, ф. 18, а. е. 3, л. 92—94.

ният въпрос занимава и ОБН. Разбира се, ОН било поставено за разлика от емигрантските организации от Цариград, Влашко, Сърбия и Австрия в твърде неблагоприятно положение. Както беше посочено, руската политика и след Кримската война продължила своя курс на закрила на Цариградската патриаршия с оглед на своята отдавна изработена доктрина за запазване на православното единство, условие, което тя смятала за абсолютно с оглед на своето културно влияние и политически домогвания. Тази руска концепция се променя едва към средата на 60-те г., когато под натиска на огромните народни движения в Дунавска България, Тракия и Македония руската дипломация, водена в Цариград вече от опитния генерал Н. П. Игнатиев, разбира, че ако продължи да упорствува за своята традиционна линия, ще накърни влиянието на Русия сред българското общество. Вследствие на тази промяна от средата на 60-те години различни среди на руския официален свят започват първоначално тихомълком, а после и открито да признават националноцърковните права на България. Инициативата в това отношение принадлежи на славянофилските кръгове, на Н. П. Игнатиев, на московския митрополит Филарет. Идеите на този кръг били споделяни и от император Александър II. Но против ревизията на източноцърковната политика на Русия се възправили влиятелни среди от Азиатския департамент и на руската православна църква начело с оберпрокурора на Св. Синод граф Толстой. Вследствие на това в руската политика и специално в дипломатическата дейност на Н. П. Игнатиев — руски посланик в Цариград от 1864 г., настъпва раздвоение. Традиционно продължават да се признават правата на патриаршията над българските епархии, а тихомълком — националните аспирации на българите. Така се оформя една нова концепция на руската политика, която намира израз в продължителни усилия на руските дипломати на Изток да помирят враждуващите сили в гръцко-българската църковна разпра.

Но българското националноцърковно движение набирало през 60-те години все повече инерция. То стигнало окончателно до идеята за отделяне на българската църква от Цариградската патриаршия. Западните държави — Франция, Англия и Австро-Унгария, конкуренти на Русия в Източния въпрос, съзрели колебанията в руската политика и с оглед на своите намерения да изтикат и унищожат руското влияние на Изток открито признали българските претенции. Българските искания били подкрепени, макар и непоследователно, и от Високата порта, която била заинтересувана да разгаря конфликта между гърци и българи, за да може да упражнява своята власт над поробените народности. Така към края на 60-те години руската политика отново изостанала зад събитията и въпреки голямото ѝ влияние сред българите не могла да запази инициативата в свои ръце.

В тази обстановка ОБН, кръвно свързано с българското националноосвободително движение, но подчинено на руската политика, следяло напрегнатия гръцко-български конфликт. Лишено обаче от ста-

тут на самостоятелна организация, ОБН не можело да не се съобразява с руската политика по българския църковен въпрос. Вследствие на всичко това след Кримската война то не можело да предприеме нито една по-смела стъпка по църковния въпрос, тъй като, както ще видим, не споделяло руската доктрина, а в същото време не желаело да се излага на опасности.

Но независимо от това раздвоение, възползувайки се от противоречията между различните официални институции на руската политика, настоятелството неизменно защищавало българските интереси.

След Кримската война ОБН и неговите дейци си поставили за цел да убедят меродавните руски среди, руските славянофили и църковните ръководители в законността на историческите претенции на българския народ, да внушават, че Русия най-добре ще защити своите интереси на Изток, ако не пренебрегва българските искания. Още в своята „Записка за България", подадена до княз Горчаков и до други руски официални лица през 1854 г., Н. Палаузов посочва, че българите са неразположени към гърците, които пречат на техния стремеж към национално възраждане, като преследват славянския език, насилствено налагат неразбираемото за българите гръцко богослужение, клеветят българите пред Дивана, сеят морална поквара, обират и грабят бедното население.[102]

И след завършване на войната одеските дейци продължават да уверяват руските власти, че съжителството между българи и гърци в рамките на една църква исторически е компрометирано. Както беше отбелязано, през януари 1856 г., когато Русия се подготвяла за Парижката мирна конференция, Н. Геров писал до М. П. Погодин, че за България главната опасност идва от гръцкото духовенство. Ако Русия не подкрепи българите в тази посока, тя ще загуби влиянието си сред тях. По настояване на Н. Геров и въз основа на неговите проучвания Инокентий Борисов изпраща през 1856 г. до Руския синод доклад за гръцко-българската църковна разпра, в който се застъпва същата идея.[103] След войната одеските дейци изработват своите главни аргументи за действие пред руските официални власти — българи и гърци повече не могат да съжителствуват, гръцките йерарси са врагове на славянската култура, поради притеснението на българите от тяхна страна и поради подкрепата на патриаршията от страна на Русия руската политика може да загуби влияние в България и българите в отчаянието си да станат жертва на западните пропаганди. Но чак до края на 50-те години ОБН се задоволява само да обяснява.

В началото на 60-те години българският църковен въпрос навлиза в своята най-остра и драматична фаза. След великденската акция на 3 април 1860 г., когато Иларион Макариополски не произнася в тържествената литургия името на патриарха и фактически отхвърля

[102] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 23—24.

[103] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, Писмо на Н. Геров от 26 януари 1856, с. 191—192. Вж. също М. Попруженко, Архиепископ Инокентий, БИБ, г. IV/1931, кн. I—II, с. 63—66.

демонстративно неговата духовна власт над българите, в цяла България се възпламенява едно всенародно движение срещу гръцките йерарси. По същото време се засилват прозелетичните католически и протестантски движения сред българите. В края на 1860 г. със съдействието на френската и австро-унгарската дипломация част от българите начело с Йосиф Соколски преминават под върховната власт на римския папа.

Руската дипломация е стресната от бързия развой на църковния конфликт. Тя се заема да омекоти гръцко-българските отношения и да ликвидира засилващото се западно влияние сред българите. В този напрегнат момент в единодействие с патриотическата цариградска българска партия, начело на която стоят Цариградската община и Илларион Макариополски, ОБН предприема нови опити да склони Русия да застане на българска страна.

Най-напред от името на настоятелството Н. Палаузов прави опити да спечели чрез Димитрий Херсонски Синода на руската църква. Одеският архиепископ, очевидно изразявайки официалното мнение на руската църква, обаче отхвърлил исканията на Палаузов. В едно писмо от 24 ноември 1860 г. той заявил, че българите могат да имат независима църква само след като имат независимо царство. Ако те получат право да изберат свой патриарх, Димитрий не знаел къде може да бъде неговото седалище, като в Одрин, Солун и почти навсякъде имало гърци. Той обвинил българите в неразумни постъпки. Те ставали оръдия на французите. Препоръчал на Палаузов да посъветва българите да почакат, тъй като моментът за разрешение на църковния български въпрос още не бил подходящ.[104] Палаузов незабавно отговорил на владиката. Той му съобщил, че българите разбирали разрешаването на църковния въпрос в разрез с неговото мнение. Те смятали, че най-напред трябва да се създаде самостоятелна църква, а после да се мисли за политическа независимост. В България навсякъде настоявали да се премахне властта на гръцкото духовенство, защото то граби и обира народа. Българите не искали патриарх, а само свой архиерей. Към това ги подтиквало и турското правителство. Само упорството на патриарха изостря конфликта.

В отговора си до владиката Палаузов заявил също, че да се спре народното движение е невъзможно. Българите и техните водачи нямало да послушат никого. Именно поради това някои прибягнали до унията, макар че много не били съгласни с този ход. И въпреки всичко — продължава Палаузов, създава се голяма опасност за православието, поради което Палаузов помолил владиката да уведоми Св. Синод на Руската църква, за да се намеси и вразуми цариградския патриарх, да го накара да удовлетвори българските искания в името на единството на православната църква. В противен случай прозелитичното движение неминуемо ще се разраства, от това ще загуби

[104] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на Димитрий Херсонски до Н. Палаузов, 24 ноември 1860, получено на 13 декември 1860, л. 19—20.

самият патриарх, а влиянието на Русия постоянно ще намалява.[105]

Такава била платформата на ОБН по църковния въпрос. През 1861 г. тя била пледирана и пред Азиатския департамент. Н. М. Тошков разговарял със Стремоухов, като настоявал да се признае правото на българите на самостоятелна църква. Съобщавайки за този разговор на Н. Геров, Тошков го уведомява, че Стремоухов по принцип се съгласил с неговите доводи, но посочил, че по този въпрос в Русия има две гледища, две партии — младите славянофили са за българите, старите еничари държат за гърците.[106]

Отношението на руските църковни и държавни власти не било окуражително за одеските дейци. Както Стремоухов, така и Димитрий Херсонски не обърнали сериозно внимание на българските аргументи. В своя отговор на цитираното писмо на Н. Палаузов одеският архиепископ се задоволил да изкаже отново опасенията си от засилващото се униатско движение в България, да го успокои, че княз Лобанов направил постъпки пред патриарха, но последният не бил склонен да го послуша, и да поиска от него да пише в „Одески вестник" срещу българските униати.[107]

Обезкуражени от руската позиция, одеските дейци се заели, макар и тайно, да подпомогнат цариградските българи в борбата им срещу патриаршията. През 1861—1862 г., когато патриаршията предприела жестоки преследвания срещу непокорните български владици начело с Илариона и когато в тази акция тя била подкрепена от руската дипломация, която, за да постигне примирение между враждуващите страни, се стремяла да отдели Илариона от Цариград, смятан от нея за водач на непримиримите, Н. М. Тошков изпратил 3 хил. гроша на преследваните български архиереи.[108] През 1861 г. Н. Палаузов пише от името на ОБН едно дълго писмо до Х. Тъпчилещов, Н. Тъпчилещов, Гешоолу „и други ревнители болгарского народа, както и предводителите на българското духовенство в Цариград". Той ги уведомява, че по съвета на един човек, „много разположен към нашето свято дело и имащ възможности да действува", те трябва да се обърнат с молба към ерусалимския, антиохийския и александрийския патриарх, към Всеруския Синод, да им опишат работата отначало докрай, но умерено и без оскърбителни изражения и да ги помолят да се застъпят за българската кауза както заради стремежите на българския народ, така и в името на православното единство. Не ще бъде зле, продължава Палаузов, да се обърнете и към Гръцкия Синод, тъй като и той е независим. Предлага това прошение да

[105] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до Димитрий Херсонски, Одеса, 19 декември 1860, л. 32—36.

[106] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. М. Тошков до Н. Геров, 7 юли 1861, с. 434.

[107] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на Димитрий Херсонски до Н. Палаузов, 19 януари 1861, л. 21—22.

[108] М. Арнаудов, Българското книжовно дружество, стр. 254.

се напише от Т. Бурмов и когато е готово да го пратят на настоятелството в Одеса, за да се напише и в Русия, където трябва. Уверява ги, че тази акция няма да навреди на работата, а, напротив — ще послужи като доказателство, че българите използуват благоприятни, братски мерки, за да се разреши разпрата.[109] Това писмо на Палаузов отразява не само ярката патриотична позиция на одеските дейци по българския църковен въпрос, но в същото време тя показва, че ОН много по-непосредствено е свързано, отколкото цариградските българи с руската политика, търси по-широки, легални възможности за интернационализирането на българския църковен въпрос, възможности и ходове, които не биха дразнели руската политика, както непримиримата позиция на Иларион Макариополски.

След като бурята в Цариград в началото на 60-те години преминала и българският църковен въпрос отново пстънал в смесените комисии и в дипломатическите канцеларии, след като одесчани ясно почувствували, че руската политика не е склонна да промени своята теза, те временно се отдръпнали от пряко участие в църковното движение.

Към средата на 60-те години Одеското настоятелство и по-специално Н. Палаузов се заели главно с борбата срещу униатите и със съдбата на Йосиф Соколски.

Известно е, че през 1861 г. престарелият и безхарактерен старик Йосиф Соколски, едва получил от римския папа титула архиепископ на българската униатска църква в Цариград, бил склонѐн от някои цариградски българи и от руското константинополско посолство да замине за Русия. По такъв начин бил нанесен първият силен удар на униатското движение в България. В Русия Йосиф Соколски бил поселен в Киевско-Печорската лавра, където остава в продължение на много години. През август и декември 1865 г. той се обръща с молба до княз Горчаков да бъде преместен в Одеса, тъй като е болен, трудно понася климата и губи сили.[110] С молба за съдействие Соколски се обръща и към Н. Палаузов. Палаузов веднага се заел да му помогне, като поискал от Димитрий Херсонски да помоли оберпрокурора на Синода да разреши на стареца да се премести в Одеса и да се засели в неговия хутор.[111] След това вече следват една серия писма и молби на Соколски, пълни със сълзи и благодарности към Палаузов, в които той иска час по-скоро да бъде преместен в Одеса, обещава, че няма да безпокои никого, непрекъснато се оплаква, че много му е трудно в Киев, и т. н.[112]

---

[103] НБКМ — БИА, I А, а. е. 3301, Писмо на Н. Палаузов, Одеса, 1 април 1861.

[110] НБКМ—БИА, ф. 113, а. е. 3, Писма на Й. Соколски до Горчаков, 4 август 1865 и 9 декември 1865, л. 101—102, 108.

[111] Пак там, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до Й. Соколски, Одеса, 27 януари 1866, л. 44.

[112] Пак там, а. е. 3, Писма на Й. Соколски до Н. Палаузов от 1866, л. 89—90, 91—92, 93, 95—96, 97—98, 99—100.

Но въпреки горещите му молби и застъпничеството на одеските българи руските власти, страхувайки се, че от Одеса Соколски може да поддържа връзки с Цариград или че може да избяга в България, отказали да удовлетворят молбата му. Палаузов му съобщава, че няколко пъти е водил разговори с Димитрий, че писал за неговата молба в Петербург, но отговор не се получил. Той допуща, че е наклеветен, че иска да бяга в България, и му препоръчва да пише до обер-прокурора и до Горчаков, че никога няма да направи това.[113] В края на краищата по нареждане на Синода Димитрий отказал да го допусне в Одеса под предлог, че няма помещение, в което може да го настани.[114]

Отказвайки да го допуснат в Одеса, руските църковни власти обаче използували Соколски за целите на своята политика срещу униатството в България. Те му доставили една брошура на Рафаил — неговия заместник, униатски български епископ в Цариград, в което Рафаил писал, че в Русия Соколски бил измъчван, държан като затворник и т. н. Запознавайки се с брошурата, Соколски се обърнал с молба до Палаузов да изпрати неговото опровержение на Т. Бурмов, за да бъде отпечатано във в. „Време".[115] Палаузов изпратил посланието му в Цариград и то било обнародвано през 1866 г. във „Време" и „Македония".[116] Същото послание Палаузов препраща и до редактора на в. „Турция" очевидно за да провокира Генович, който стоял на антируски позиции. В писмото си до него той пише: „Като ваша българска газета в челото си носи название „вестник за интересите на народът ни", и тъй като възванието на Соколски има важно значение за българския народ и опровергава лъжливи слухове, нека бъде отпечатано във вестника."[117] Разбира се, „Турция" не го отпечатала.

Когато към края на 60-те години българският църковен въпрос бързо вървял към своя успешен край, а руската политика въпреки големите колебания и задръжки все по-определено заставала на българска страна, ОВН започнало открито да поставя българския църковен въпрос пред най-меродавните руски органи. То излязло от своята позиция на мълчание и тайна подкрепа на цариградските българи.

В края на 60-те и началото на 70-те години настоятелството предприело няколко акции с твърде голямо значение. През есента на 1869 г., когато императорът Александър II се готвел да посети Одеса, настоятелството се обърнало с молба към губернатора П. Е. Коцебу да му разреши да връчи на императора една записка по българския църко-

[113] Пак там, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до Й. Соколски, 8 декември 1866, л. 46—47.

[114] Пак там, а. е. 3, л. 99—100.

[115] Пак там, Писмо на Й. Соколски до Н. Палаузов, без дата, но безспорно от 1866, л. 105—106.

[116] Пак там, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до Й. Соколски, 8 декември 1866, л. 46.

[117] Пак там, Писмо на Н. Палаузов до редакцията на в. „Турция", 28 октомври 1866, л. 48.

вен въпрос. Отговорът бил благосклонен и на 25 септември настоятелството поискало от губернатора да изпрати една българска делегация при императора в Ливадия.[118] На 5 октомври 1870 г. Александър II приел пратеник на ОН К. Н. Палаузов, който предава две записки: „Разбор (преглед) от събранието на българските архиереи на опровержението на гръцката патриаршия по проектите на турското правителство за решение на българския църковен въпрос" и „Преглед от в. „Право" на отговора на Св. руски синод до цариградския патриарх по неговото послание за свикване на вселенски събор". Но царските лица не разрешили на Палаузов да връчи записките лично на императора.[119] Заедно с двете записки било представено и едно изложение на ОБН от 29 септември 1869 г. В това изложение одеските дейци посочвали, че най-главната задача на българския народ „се заключава в освобождението на своята народна църква от гръцката цариградска патриаршия, духовното опекунство на която представлява постоянно и силно препятствие срещу политическото развитие на българския народ". Настоятелството искало от императора да съдейства, за да се измени отношението между патриаршията и българската църква, без да се засягат догматическите и каноническите устави. Тези искания били твърде срамежливи, те били отдавна надхвърлени от църковно-националното движение в България, но представени направо на руския император, а не по дългия път на бюрократическите канали, те имали твърде голяма стойност за българската кауза и за промяната на руската позиция по българския църковен въпрос.

Твърде интересен е разговорът, състоял се между императора и К. Н. Палаузов на 5 октомври 1869 г. Уверявайки императора в привързаността на българите към Русия и излагайки техните искания по църковния въпрос, Палаузов получил следния отговор: „Аз никак не се съмнявам в тази привързаност, която българите питаят към русите. Но не се увличайте. Всяка помощ сега е преждевременна и не само не ще помогне на българското дело, но даже можем да го повредим. Употребявайте всичкото си влияние да не се допуснат народни избухвания, те обезсилват народа, а противниците се ползуват от това. Повтарям, въздържайте преждевременните народни избухвания — това ще принесе повече полза в бъдеще."

След като Палаузов обещал, че ще действуват в тази посока, царят продължил: „Потрайте, още не е време... Да, на мен е добре известно това дело (църковният въпрос — б. а.). Аз съчувствувам на българите. Макар да не мога да не призная исканията им за преувеличени, та са много требователни (така е в протокола — б. а.)... Българските работи — продължил императорът, са били близки вина-

[118] Д. Уста Генчев, ц. с., сп. Духовна култура, кн. 26—27, 1925, стр. 306.
[119] Журнал (протокол) на ОБН, 11 октомври — 3 ноември 1869, чел и съгласен с решението на настоятелството Димитрий Херсонски, обнародван у С. С. Бобчев, Царят-освободител и българският черковен въпрос, сп. Духовна култура, кн. 24—25/1925, с. 22—24.

ги до моето сърце. Аз говорих с Игнатиев за черковния въпрос и се надявам, че скоро той ще добие благоприятен изход. Отстъпки трябва да се направят и от двете страни."

Александър II обаче не взел отношение към българските искания и по-специално към предложението на настоятелството да се изпрати послание на Синода на руската църква до цариградския патриарх.[120]

След като обсъдили резултатите от срещата в Ливадия, одеските дейци уведомили своите съмишленици в България. Още през октомври Ст. Тошкович писал до Н. Геров в Пловдив, наблягайки върху заръките на царя да се съветват българите „да стоят мирно, да не правят стички, че обстоятелствата не са сега, а то отслабят народа, а полза никаква"[121].

Освен пред императора одеските дейци направили постъпки по църковния въпрос и пред Н. П. Игнатиев. След издаването на фермана за Българската екзархия на 27 февруари (11 март 1870 г.) Игнатиев продължавал да упорствува върху единството на Източната църква. По такъв начин посланикът влиза в конфликт с партията на Чомаков в Цариград, която била за пълно отделяне от патриаршията. Чомаковият кръг уведомил букурещките и одеските дейци за този конфликт и за работата по изграждането на българската екзархия, като изразил своето недоволство от обстоятелството, че руското посолство не взема решително и открито страната на българите, а търси компромисни решения. В подкрепа на националната партия в Цариград ОБН изпратило изложение до Игнатиев в духа на радикалните тежнения в църковно-националното движение. Игнатиев бил силно раздразнен, сметнал, че одеските дейци са неинформирани и наредил на посолския чиновник — българина Караконовски, да им изясни общото развитие на въпроса и позицията на руското посолство.[122] Във връзка с това Н. Чалики съобщава на Н. Геров: „Одеските българи писаха на генерал Игнатиев и горещо му се жалуват, че той подпомага гърците против българите. Това много го разсърди и тури Карапановски да им пише, че тия са измамени."[123] Раздразнението на генерала личи и в официалния му отговор на поздравленията, които ОБН му изпраща по повод на султанския ферман за екзархията. „Желаейки от душа благоденствието на българския народ и по-нататъшното му развитие — пише Игнатиев, — надявам се, че нашите братя по кръв и вяра ще останат твърдо в православието и не ще позволят да се отбиват по пътя на мними добродетели от лъжесъветници и хора без убеждения."[124]

---

[120] Д. Уста Генчов, ц. с., 306—338; също С. С. Бобчев, ц. с., сп. Духовна култура, стр. 26—27.

[121] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, Писмо на Ст. Тошкович до Геров, 18 октомври 1869, с. 431.

[122] Кирил, Патриарх български, Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос, изследвания и документи, I, С., 1958, с. 151.

[123] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, Писмо на Н. Чалики до Н. Геров, Цариград, 15 юни 1871, с. 761.

[124] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 174, Писмо на Н. П. Игнатиев до ОБН, 24 май 1870, л. 1.

Краткият преглед на участието на ОБН в църковно-националното движение показва неговите позиции и действия, насочени изключително към решаването на църковния въпрос, в съответствие с историческите права на българския народ. В нашата литература широко е разпространено мнението, че в църковно-националното движение са действували две партии — на „старите“ — умерените дейци, и на „младите“ — крайните радикали. Това не отговаря на точната картина. Партиите в църковно-националното движение са се образували от взаимодействието на българските домогвания и контрадействуващите им сили, от сложното развитие на събитията следствие намесата на великите държави, борещи се за влияние в Европейския Югоизток. При това положение в църковно-националното движение се набелязват няколко течения, които, макар и не особено ясно разграничени, отразяват тежненията на различните сили, замесени в този конфликт. Първата партия е партията на българските патриоти. Тя действува в името на националните интереси, не се подчинява на чужди внушения, води безкомпромисна борба срещу гръцката духовна власт. Родоначалник на тази партия е Н. Бозвели. През 50—70-те години начело на патриотичната фаланга стоят Иларион Макариополски, д-р Ст. Чомаков, П. Р. Славейков (независимо от времените протурски увлечения на Чомаков и временните проруски колебания на Славейков). Втората партия е русофилската — партията на умерените и законни действия, за запазване на единството на православието, за решаване на българския въпрос в разбирателство с патриаршията. Тази партия се води от българите — руски чиновници и възпитаници. Тя се обединява около в. „Цариградски вестник“, субсидиран от руското посолство. Третата партия е партията на западняците униати, било то католици или протестанти. Най-ярък представител през 60-те години на тази партия е Драган Цанков и неговият в. „България“, издаван с френски средства. В църковното движение се проявява една туркофилска група, обединена около в. „Турция“ на Генович. През 50—70-те години силната гъркоманска партия отпреди войната е почти стопена. Тя има влияние само в изостаналите в своето национално пробуждане южномакедонски и беломорски райони. Но всички тези направления без гъркоманството независимо от техните различия във външната ориентация имат една обща черта — тях ги обединява българският патриотизъм, желанието да решат църковната разпра в интерес на българската нация.

В този комплекс от сложни връзки и взаимоотношения между българската нация и Гръцката патриаршия, между българите и турската империя, между българите и великите сили ОБН по своите убеждения и възгледи безспорно принадлежи към патриотичната партия на националното действие. Такова го показват неговите интимни намерения. Но по възможностите си за действие, по тактиката на своето участие в църковните борби ОБН би трябвало да бъде отнесено към проруската партия. Намирайки се в Русия, поставено под контрола на

руската политика, то не е можело да играе самостоятелна роля и въпреки многократно манифестираното му желание да реши радикално църковния въпрос, то апелира за умереност, за легално действие, за единство на православието, против „стичките", против крайните действия, към които народът прибягвал, за да отхвърли една духовна власт, задушила неговите пориви към модерна човешка култура. Едва в края на църковното движение ОБН открито преминало към радикалната патриотична партия, с което предизвикало гнева и упреците на руската дипломация.

Позициите на ОБН по проблемите на културно-националното възраждане показват зависимостта на емигрантската буржоазия от политиката на великите сили. Когато тази буржоазия живее в големи държави с определени интереси в Източния въпрос, нейната политика и действия се определят не само, дори и не толкова от социалните ѝ съображения, а преди всичко от политическите ходове на държавата, която е станала нейно второ отечество. Това обстоятелство е твърде съществено за изясняване на идейните позиции и на политическите платформи на българските политически емигрантски формации през Възраждането. То намира ярко проявление не само в полето на мирната културно-национална дейност, но и в политическите борби за освобождението на България.

Глава четвърта

ОБН В ПОЛИТИЧЕСКИТЕ БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Отношението на ОБН към политическите и революционни борби за освобождението на България, въпрос, незасегнат досега в литературата, е от важно принципно значение. Той докосва голямата проблема за позицията на едрата буржоазия в националноосвободителното движение, така безразборно заплетена в нашата литература. Този въпрос има отношение към класификацията на партиите и идейните течения в българското освободително движение след Кримската война, отвеждани към проблемата за влиянието на чуждите сили върху политическите концепции на различните социални среди и движения в българската национална революция.

Както беше отбелязано, ОБН възниква, макар и с просветителска програма, като политическа формация в хода на гигантския конфликт между Европа и Русия по време на Източната война през 1853—1856 г. То се ражда като плод на надеждата, че този конфликт ще уреди въпроса за българското освобождение.

Неблагоприятният за Русия изход от войната, Парижкият мир от 1856 г. и настъпилите промени в руската политика изтръгват от ОБН неговата политическа жилка и за дълго време го превръщат в частно благотворително просветителско общество. Но макар и с такъв органически статут, ОН не може да остане извън сферата на българското националноосвободително движение през 50—70-те години на XIX в., вън от неговите сложни политически и идейни взаимоотношения и международни проблеми. Както по време на Кримската война, така и след нея ОН действува като орган на националноосвободителната борба главно в областта на мирната културна революция и по-специално на полето на възрожденската просвета. Но тъй като до окончателното освобождение на България нито една обществена, културна или политическа организация не е можела да не определи отношението си към този кардинален въпрос на епохата, ОН също изявява своите позиции.

След Кримската война ОБН поради историческите условия, в които се създава, и поради отбелязания вече негов стремеж към хегемония в общия буржоазен емигрантски политически фронт е тясно свързано с емигрантските центрове от Букурещ, Белград, Цариград, Болград и други градове. Тези връзки му предоставят възможност да

следи настроението сред емиграцията, където след 1856 г. се слагат основите на организираното националноосвободително движение.

Известно е, че след Кримската война в националните движения се набелязват две основни течения — на реформистите, които смятали, че България ще постигне своите исторически цели по пътя на мирната културна революция в рамките на турската империя, и на борците за държавно-политическо обособяване по пътя на революционната борба или на политическото действие. На тази база се оформят революционно и нереволюционно течение, появяват се партиите на политическото действие.

Установено е, че през 50—60-те години най-активна роля в революционното движение започва да играе Г. С. Раковски. Към началото на 60-те години, когато Раковски издава в Белград в. „Дунавски лебед" и подготвя Първата българска легия, той се налага като признат ръководител на българската революция.

ОБН и неговите дейци установяват след 1856 г. преки контакти с Раковски. Те знаят за неговите действия още по време на Кримската война. В често споменаваната „Записка за България" от 1854 г. Палаузов съобщава на княз Горчаков, че Раковски приел да служи като турски шпионин, за да работи в полза на едно българско въстание.[1] През 1858—1860 г. Раковски се установява в Одеса. Това е важен момент в неговата политико-обществена дейност и идейна еволюция. Тук през ноември — декември 1858 г. той създава своя първи (одески) план за освобождението на България, в който системно излага възгледите си за политическото освобождение на България.[2] В Одеса той се занимава с книжовна дейност. Пише и печата своя „Показалец", готви се да издава списание „Български древности".

Пребивавайки в Одеса, Раковски се запознава с местните дейци, установява контакти с тях и за известно време се ползува от тяхното съдействие. През 1859 г. той издава своя „Показалец" със средства на одеските българи и го посвещава на главния дарител Н. Тошков със следния надпис: „Николаю Мироновичу—Раковски".[3]

Но едва установил контакти с одеските дейци, Раковски се сблъсква с тях било поради лични или по политически съображения. Първият сблъсък между него и ОН е през 1858 г., когато той бил уволнен като възпитател в Херсонската семинария по настояване на Ст. Тошкович.[4]

Но тази лична обида била вече забравена, когато през 1859—1861 г. между Раковски и ОБН избухва остър конфликт по така наречения преселнически въпрос.

[1] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 17—23.

[2] Архив на Г. С. Раковски, т. I, с. 360—363.

[3] Вж. д-р Б. Петров, Биография на Георги Стойков Раковски, С., 1910, с. 108; Б. Пенев, Биография на Г. С. Раковски, Сб. Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му 1867—1917, от проф. Б. Пенев, проф. М. Арнаудов и А. П. Стоилов, С., 1917, с. 65.

[4] Архив на Г. С. Раковски, т. I, Писмо на Г. Раковски до ОБН, 17 август 1858,

Одеското настоятелство като цяло не се е занимавало с преселничеството. С тази работа обаче активно се е заел Н. Палаузов. Още през 1856 г. той съдействувал на руските власти за преселване на българи в Южна Русия. След войната Палаузов и Ив. Каляджи били натоварени от генерал-губернатора да се грижат за настаняване на заселниците.[5] Две години по-късно, през 1858 г., Палаузов бил назначен като чиновник за особени поръчки при Новоросийското и Бесарабско генерално губернаторство главно за да се занимава с преселническите въпроси. През 1861 г., когато следствие на конвенцията, сключена между руското правителство и Високата порта, за размяна на кримските татари с българи в Южна Русия започнали да пристигат нови преселници, Палаузов бил командирован от генерал-губернатора граф Строганов в Кубей, за да застане начело на операцията за тяхното настаняване в Бесарабия и в Таврическа губерния. С преселничеството Палаузов се занимава чак до 1872 г.[6]

За разлика от Палаузов и някои други одески дейци Раковски бил ярост[illegible] на преселването, [illegible] разбирал, че то накърнява целостта на българската нация и затруднява нейното културно и политическо консолидиране. Веднага след сключване на споменатата руско-турска конвенция Раковски се обявява категорично срещу този акт, преценявайки го като „чисто убийство на българския наш беден народ от страна на Русия“[7]. През 1861 г. той пише своята брошура „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, в която разобличава крепостничеството в Русия, противопоставя се на руската политика да отвлича българи от техните родни огнища, апелира към националната съвест.[8] Но Раковски не се задоволява само с апели и пропаганда. Той започва да действува, за да попречи на руските агенти да измамят българите. През април 1861 г. той решава да предприеме за тази цел пътуване във Влашко, Одеса, Москва, Петербург, Париж и Виена.[9] Преди да тръгне, Раковски взема препоръчителни писма до видни лица в Русия. И след като се бави известно време във Влашко и Нови Сад, той се озовава в Одеса. Тук Раковски разговаря с одеските дейци и потегля за Москва и Петербург. Но междувременно Н. Палаузов го наклеветил пред граф Строганов, че е враг на Русия, че той самият е автор на споменатата брошура (дотогава се е смятало, че автор е Т. Икономов). Губернаторът попитал и другите членове на настоятелството и след като те потвърдили сведението на Палаузов, той, който сам бил дал препо-

[5] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на С. Филаретов до Н. Геров, 23 юни 1856, с. 467.

[6] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на Новорусийското и бесарабско генерално губернаторство до Министерството на финансите, 9 февруари 1873, л. 7—9.

[7] Архив на Г. С. Раковски, т. I, с. 274—275.

[8] Г. С. Раковски, Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите, С., 1886.

[9] Архив на Г. С. Раковски, т. I, с. 271.

ръчително писмо на Раковски, телеграфирал в Петербург да не признават неговите препоръки.[10]

Отношението на Н. Палаузов по преселничеството предизвиква бурно възмущение у Раковски. На това се дължи неговата напълно отрицателна преценка за настоятелството още през 1859 г., когато той пише: „Тукашното (т. е. Одеското — б. а.) прочуто настоятелство българско никак не съществува. То е един лъжлив, разсеен глас по България, за щета на наш род. Понеже много ся досега излъгаха и додоха с големи надежди, а его вратиха ся с най-голяма бедност. То Настоятелство не е било нищо друго, освен един принос от десетина тисящи рубли в 1854, кои са пожертвували някои си родолюбиви българи тогас.“ После според Раковски тези пари били похарчени и останало „само едно голо име Настоятелство българско“.[11] Но постепенно атаките на Раковски и неговия кръг се насочвали не толкова срещу настоятелството, колкото срещу Н. Палаузов. През 1860 г., след като пътува до Одеса, Йосиф Дайнелов, един от най-близките сътрудници на Раковски в Цариград, упреква Палаузов, че той със своята дейност, користолюбие и хитрости оскверняват името Българско благотворително общество, че приемал българите хладно, „като че тия ви бяха роби“, че проявявал аристократично пренебрежение към бедните окаяни деца, не им помагал и те се връщат отчаяни в родината. Смята, че по негова вина на българите в Русия не се преподава български език, за тях не са въвеждани някои „европейски“ предмети.[12] Срещу дейността на Палаузов по преселническия въпрос се обявява и П. Грамадов. В едно писмо до Раковски от 1861 г. той му съобщава как Палаузов лъжел преселниците, че Русия жертвувала всичко за тях „само да му дадат някоя дрънкулка“[13]. Отрицателното отношение на кръга Раковски към Палаузов е изразено и в едно писмо на Стоил Балкански, в което той уведомява Раковски, че българските семинаристи от Одеса са решили да убият Палаузов за това, че го е наклеветил пред руските власти и е попречил на неговата мисия в Русия.[14]

Независимо от тези противоречия, които съществували между Раковски и Н. Палаузов по два важни въпроса на Българското възраждане — по преселничеството и по насоките на обучение и възпитание на българската интелигенция в Русия, в края на 1861 г., когато Раковски подготвя българската легия в Белград с оглед на едно предстоящо въстание в България, той потърсва съдействието на ОБН и преди всичко на Н. М. Тошков, с когото го свързвали отдавнашни

[10] Архив на Г. С. Раковски, т. III, Писмо на В. Друмев до Раковски, 29 юли 1861 с. 616. Подробности вж. у Б. Пенев, ц. с., с. 85.

[11] Архив на Г. С. Раковски, т. I, с. 179.

[12] Архив на Г. С. Раковски, т. III, Писмо на Й. Дайнелов до Н. Палаузов, 7 ноември 1860, с. 657—660.

[13] Архив на Г. С. Раковски, т. III, Писмо на П. Грамадов до Раковски, 1861, с. 99

[14] Архив на Г. Раковски, т. III, Писмо на Стоил Балкански, 16 септември 186 с. 758.

връзки. Още през 1860 г. Н. М. Тошков, следейки внимателно българските събития, уверява Раковски, че одеските българи ще съберат помощи за България и ще подкрепят проектираното от него списание „Български древности".[15] Спомняйки си за тези обещания на одесчани, Раковски нарежда на Стоил Балкански в Цариград да замине през октомври 1861 г. за Одеса, за да събере средства за екипирането на легията. Снабден с пълномощно от Раковскн и с писмо от Цариградското общество, на 8 ноември 1861 г. Ст. Балкански отива при Тошков в Одеса.[16] Тук Балкански се среща с членовете на ОБН, които решили да подкрепят българската акция с 13 хиляди сребърни рубли, като Н. М. Тошков дал 7 хил., Стефан Тошкович — 3 хил. и Константин Палаузов 3 хил.[17] На специално заседание одеските дейци одобрили идеята на Раковски за център на бъдещото въстание да се избере Белград и решили да съберат за допълнителни средства за въстанието. Освен това Н. М. Тошков обещал да издирят и изпратят няколко млади опитни българи, за да се включат в легията. Набелязани били имената на Ив. Кишелски, Ангел Раич и др. Заедно с Балкански за Белград тръгнал Иван Карпачев от Сливен.[18]

Сътрудничеството между ОБН и Раковски през 1861—1862 г. обаче било прекъснато поради неблагоприятния развой на събитията в Белград. Но одеските дейци и специално Н. М. Тошков не престанали да следят кипящата дейност на Раковски като организатор и идеолог на освободителните борби през 60-те години на XIX в. В едно писмо от 1865 г. Н. М. Тошков съобщава на Т. Бурмов в Цариград, че Раковски се подготвя да издава в Букурещ български вестник.[19] За съжаление други свидетелства за тези контакти няма открити.

Политическата дейност на ОБН се активизира изключително много към средата на 60-те години на XIX в. Това е свързано с промените в руската политика на Изток от 1866 г. насетне.

Възползувайки се от затрудненията в Европа вследствие на пруско-австрийската война през 1866 г. и от зреещите големи конфликти на Балканите, от една страна, между Гърция и Турция по критския въпрос, от друга, между Влашко и империята вследствие на преврата срещу княз Куза във Влашко през 1866 г., руският посланик в Цари-

[15] Архив на Г. С. Раковски, т. III, Писмо на Н. М. Тошков до Г. Раковски, 18 май 1860, с. 508.

[16] Д. Страшимиров, В. Левски, живот, дела, извори, т. I, Извори, С., 1924. По-нататък само В. Левски... Писмо на Ст. Хр. Буйнов до Раковски, 15 октомври 1861 г., стр. 389.

[17] Н. Палаузов не участвувал в тази акция очевидно поради натегнатите отношения между него и Раковски.

[18] Архив на Г. С. Раковски, т. III, Писмо на Ст. Балкански до Раковски, Браила, 15 декември 1861, с. 916.

[19] НБКМ — БИВ, ф. 16, а. е. 375, Писмо на Н. М. Тошков до Т. Бурмов, 18 декември 1865, л. 254. П. Хитов съобщава в своите мемоари, че през 1866 г. Раковски поискал от Н. М. Тошков средства за създаване на български чети, но този факт не може да се потвърди документално.

град Н. П. Игнатиев лансирал през 1866 г. идеята за създаване на една югославска държава от България и Сърбия, която под скиптъра на Обреновичите и под влияние на Русия ще стане преграда за западните политически влияния в Европейския Югоизток и равностойна конкурентна сила на разкапващата се турска империя.[20]

За реализиране на тази идея източната руска дипломация избира Добродетелната дружина в Букурещ, тъй като „старите" стриктно следвали внушенията на генерал Игнатиев от Цариград и на руския консул в Букурещ Офенберг. Научили за предстоящата акция, през пролетта на 1867 г. одеските дейци започват енергично да действуват. И сега начело излиза Н. М. Тошков. Още в края на март той влиза във връзка със „старите" от Букурещ, за да им предложи една съвместна акция. Отговорът от Букурещ очевидно се бавел, тъй като на 9 април Тошков нервно телеграфира: „Отговорете назабавно дали да тръгна в сряда по Дунава, за да дойда да ви намеря."[21]

Не се знае дали Тошков е получил очакваната покана, но към средата на април той и В. Рашеев се озовали в Букурещ. Тук заедно с Добродетелната дружина одеските дейци уговарят действията за създаване на югославянско царство. Като се връща в Одеса, на 20 април Тошков пише до Хр. Георгиев, за да му предложи да се изпрати делегация освен в Белград и в „големия наш град П[етербург]. Оттам може да се очаква голяма добрина за общото дело" — пише той. Но в същото време Тошков предлага на букурещките дейци да действуват самостоятелно. На „посторонните помощи — заявява той, ний трябва да гледаме като на нещо второстепенно. Нашите собствени старания и енергическите ни мерки трябва да държат първо място. Само тъй можем да постигнем добър резултат." Накрая Тошков съобщава на „старите", че за връзка между двата центъра (Одеса и Букурещ) ще служи П. Грамадов, който се намира в Одеса и скоро ще тръгне за Букурещ.[22]

След това вече Н. М. Тошков започва да действува твърде енергично. На 21 април той събира одеските българи, съобщава им за преговорите в Букурещ и ги призовава да подпомогнат с всички средства замислената акция. В изпълнение на даденото от Тошков обещание в Букурещ, бил съставен седемчленен комитет, който решил да влезе във връзка със славянските благотворителни общества в Петербург и Москва, за да осигури тяхната материална и морална подкрепа.[23]

---

[20] С. А. Никитин, ц. с., с. 146—182; Гргур Јакшић и Војислав Ђ. Вучковић, Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез), Београд, 1963, с. 363—387.

[21] НБКМ — БИА, ф. 7, а. е. 1408, Телеграма на Н. М. Тошков от Одеса до Хр. Георгиев в Букурещ, 9 април 1867, л. 1.

[22] В. Левски, живот, дела, извори. Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, Одеса, 20 април 1867, с. 393—394.

[23] Пак там, Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, Одеса, 24 април 1867, с. 395—396.

На 24 април ОБН пише и до Н. П. Игнатиев в Цариград. Като му съобщават за съставения комитет, одеските дейци изразяват убеждението си, че за българите „сега или никога е настъпило време да отхвърлят от себе си тегнещото над тях иго". Те молят посланика да се застъпи за българите — „да им съдействувате с всички средства, с които разполагате, за достигане на своята велика цел — освобождението на българския народ от турското иго"[24]. В същия ден, 24 април, Тошков пише отново и до Хр. Георгиев, като предлага да се нареди на делегацията, която щяла да замине за Белград, за да уточни отговора за югославското царство, да настоява на всяка цена в проектодоговора да се включи пункт, според който никоя от двете страни „няма право да направи никакъв договор без съгласието и одобрението на другата"[25].

Бързите приготовления и действия в Одеса и при това ориентирани не толкова към българо-сръбския съюз, а повече към самостоятелно действие за освобождение на България, очевидно не били посрещнати с одобрение от руската дипломация, която смятала, че това е една чисто дипломатическа инициатива. Действията на одеския кръг не били одобрени и от „старите" в Букурещ. На 2 май 1867 г. Христо Георгиев пише до настоятелството в Одеса, че са посрещнали с въодушевление тамошните приготовления, но ги моли да постъпват внимателно, да не бързат с това важно предприятие и докато българските пратеници не се срещнат с М. Обренович, да не започнат да събират средства. Като им съобщава, че предлаганата от Н. Тошков поправка на проектодоговора е взета пред вид, Хр. Георгиев уведомява ОН, че след няколко дни в Одеса ще пристигне Н. Геров, за да им изясни същността на работата.[26]

След писмото на Хр. Георгиев ОБН нарежда на П. Грамадов да не тръгва за Букурещ до пристигането на Н. Геров и Евл. Георгиев в Одеса. То обаче не взема пред вид внушенията на „старите". Напротив, настоятелството разпраща писма до славянските комитети в Русия, молейки ги за средства с оглед на предстоящите действия на Балканите. Осведомени добре за хода на преговорите и за отрицателната позиция на сръбското правителство по проектираното югославско царство, одеските дейци продължавали да настояват да се действува въпреки това, и то по-бързо. На апелите на „старите" за осторожност и изчакване одеските настоятели ги приканват да станат организатори на започнатото дело. Във връзка с това Н. М. Тошков пише: „Нашето тука положение е съвършено различно. Ние не може да изправим онова, което би желали и което вие оттам можете да направите."

[24] ЦДИА, КМФ № 3, оп. 1, п. е. 25, Писмо на ОБН до Н. П. Игнатиев, 24 април 1867.
[25] В. Левски, живот, дела и извори, с. 396.
[26] Пак там, Писмо на Хр. Георгиев до Н. Тошков, Букурещ, 2 май 1867, с. 397—398.

Той настоява да не се пропуска идващото лято за една акция в България.[27]

Становището на ОБН за незабавно действие очевидно било обсъждано в неблагоприятна светлина в Букурещ, където през април 1867 г. по нареждане на Н. П. Игнатиев пристигнал руския вицеконсул от Пловдив — Н. Геров, за да ръководи отблизо замислената от руската дипломация акция. Солидаризирайки се с букурещките българи, Н. Геров внушава на Хр. Георгиев писмото до Одеса от 2 май и пише до Игнатиев в Цариград, че одеските представители (Н. М. Тошков и В. Рашеев) се увлекли по Тайния комитет. Според сведенията, които той получил от Одеса, можело да се съди, че те отдавали на БТЦК голямо значение. Затова Геров предлага на посланика да му разреши да замине за Одеса, за да разговаря с тамошните българи и да им обясни позициите на Тайния комитет, за да не се стигне до недоразумения.[28] Игнатиев обаче не приел Геровите искания. Той му разрешил да замине в Петербург в отпуск, но едва след няколко месеца и само след като се върне в Пловдив, за да могат да замрат слуховете.[29]

Но независимо от това, че сръбското правителство провалило замислената от руската дипломация югославянска държава, независимо от наново демонстрираното от Геров неблагоприятно отношение към ОБН създаденият в Одеса комитет през 1867 г. се подготвя за предстоящата политическа и въоръжена акция в България. В Одеса бил формиран един отряд от 200 доброволци, който към началото на лятото очаквал да замине в България, за да се сражава. Съобщавайки за това на Геров, Н. М. Тошков поискал неговото съдействие за набавяне на средства и оръжие.[30] За този отряд съобщава и австрийският посланик в Цариград Прокеш. Той донася във Виена, че по сведения на френския консул от Одеса Тошкович вербува от няколко месеца доброволци за един освободителен легион. Най-напред той потърсил съдействието на поляците, но те отказали да участвуват в замислената акция. Записани били 150 доброволци руси, които напуснали Одеса. От гр. Николаев били доставени 50 пушки.[31]

Одесчани продължили своите контакти с посветените в събитията през 1867 г. българи и след като ставало ясно, че нито Сърбия, нито Русия вече са заинтересувани от акцията. През лятото на 1867 г. Н. Тошков пише до П. Хитов, за да го поздрави за неговото действие в Балкана и да го подтикне към ново юначество.[32] А през лято-

[27] В. Левски, живот, дела и извори, Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, 15/27 май 1867, с. 398—399.

[28] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. I, Писмо на Н. Геров до Н. П. Игнатиев, Букурещ, 1 май 1867, с. 437.

[29] Пак там, Писмо на Н. П. Игнатиев до Геров, 2 октомври 1867, с. 447.

[30] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. М. Тошков до Н. Геров, 24 юни 1867, с. 436.

[31] ДБИ, т. V, Прокеш до граф Бойст във Виена, 14 февруари 1868, с. 80.

[32] НБКМ — БИА, ф. 1, (Г. С. Раковски), Писмо на Н. М. Тошков до П. Хитов, 1867.

то на следващата 1868 г., когато Втората белградска легия била вече разпусната и Панайот Хитов се върнал в Букурещ, намиращият се в Одеса Иван Кършовски бил изпратен от Н. М. Тошков при Хитов, за да обсъдят по-нататъшните действия.[33]

С това фактически се изчерпват и действията на ОН по замислената през 1867—1868 г. акция на Балканския полуостров. В тази акция за разлика от Добродетелната дружина, която вървяла послушно след Игнатиев, Геров и Офенберг, ОБН съзряло възможност за политически и въоръжени действия за освобождението на България. Именно поради това то предизвикало неодобрението на руската дипломация.

Макар и неуспяла, акцията през 1867—1868 г. имала важно значение за цялото освободително движение и за участието на ОБН в него. Тя показала на водачите на българската революция необходимостта от самостоятелни действия, породила у тях нови мисли и разбирания по бъдещето развитие на националната революция. На ОН тази акция предоставила възможност да се сближи с младите революционери в Букурещ и в една непосредствена перспектива да се превърне в един от дейните емигрантски центрове на българското националноосвободително движение.

През 1866—1867 г. одеските дейци и специално Н. М. Тошков и В. Рашеев установили контакти с БТЦК. Сведенията, до които Н. Геров се добира за тези връзки, се оказват верни. Още през 1867 г. Н. М. Тошков отпуща на Тайния комитет една голяма сума (25 хил. гроша), с която се започва издаването на в. „Народност".[34] С тези пари вестникът излиза до бр. 11 и когато към края на 1867 г. средствата се изчерпали, Ив. П. Грудов отново се обръща към одесчани да им напомни, че БТЦК и настоятелството разчитат на тях и особено на В. Рашеев и Н. Миронович. Освен парични средства Ив. Грудов иска от настоятелството да дава мнение върху това, което се печата във вестника, да покани някой от учените българи в Русия за главен редактор, „защото Богоров не чини". В същото писмо Грудов моли ОБН да събере средства в помощ на завърналите се във Влашко четници. Той изпраща на ОН 32 броя от в. „Народност".[35]

Одеските дейци отново се отзовали на апелите за помощ от страна на БТЦК. В края на 1867 и началото на 1868 г. В. Рашеев изпраща три писма до комитета заедно с адресите на абонатите на в. „Народност" в Русия. В отговор на това Ив. Грудов възторжено декларирал пред одесчани, че тяхната цел е „да видим милото отечество веднаж свободно", но се оплаква, че вестникът няма средства, тъй

[33] В. Левски, живот, дела и извори, Писмо на Иван Кършовски до П. Хитов, Галац, 20 август 1868, стр. 413—414.

[34] В. Век, бр. 48, 4 декември 1874.

[35] НБКМ — ВИА, ф. 404 (Ф. В. Рашеев), Писмо на Ив. Грудов до В. Рашеев, Букурещ, 26 декември 1867; същото писмо е обнародвано с грешки у П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, ч. III, С., 1901, с. 121—123.

като има само 150 абонати, а повечето екземпляри се изпращат безплатно в България. „Старите твърде и хич биля не ни помагат, а още и ни гонят“ — пише Грудов. Затова „молиме ви, господин Рашеев — продължава той, — поздравете господина М. Мироновича. Ние на тебя и на него имаме силна надежда. Жертвувайте. Той много е жертвувал и за по-никаква работа. Нека и сега бъде по-щедър, да направи жертва, която, го уверяваме, няма да остане напразно. Тя ще принесе голяма полза и отечеството ще ви възнагради.“[36]

В отговор на това ново искане одеските българи пак подкрепят вестника. През април 1868 г. В. Рашеев изпратил списъка на абонираните българи в Русия. Именно поради това Иван Касабов, след като поел вестника от Иван Грудов, уведомил одеските дейци за станалата промяна, мотивирана с нежеланието на Грудов да се съобразява с мнението на настоятелството на вестника, и отново поискал помощ от Одеса. Той помолил В. Рашеев да събере абонамента от Русия и да го изпрати чрез Хр. Георгиев, тъй като иначе вестникът щял да престане да излиза.[37]

Връзките на ОБН с БТЦК и „Българско общество“ през 1866—1868 г., както и оказаната от Н. М. Тошков парична помощ за издаването на в. „Народност“, разкриват една важна страна в политическата дейност на одеския кръг. Те показват преди всичко, че за разлика от Добродетелната дружина ОБН не е свързано единствено с русофилските тежнения в българското освободително движение. То подкрепя всяка организация, стига нейната дейност да е в полза на България. То действува съвместно дори с такава формация като БТЦК, която има прозападна политическа ориентация.

Този широк поглед, тази вярност към освободителното движение, този стремеж да се действува самостоятелно, вън от дипломатическите ходове на великите сили и на Русия довеждат през следващите години одеските дейци [illegible] до тесно сътрудничество с най-радикалните формации в българската национална революция — Вътрешната революционна организация на Васил Левски и БРЦК в Букурещ.

Продължително е сътрудничеството между Васил Левски и ОБН. Левски, застанал начело на българското освободително движение в края на 60-те и началото на 70-те години, е познавал патриотичните жестове на одеските дейци от времето на легиите и четите. Той очевидно е знаел за връзките им с БТЦК.

Очевидно на него са били известни не само проявите на одеските българи по време на създаването на Българското книжовно дружество, но и широката им дейност на полето на националната просвета и култура, в църковните борби.

[36] НБКМ — БИА, ф. 404, Писмо на Ив. Грудов до В. Рашеев, Букурещ, 31 януари 1968, л. 3—4; публикувано у П. Кисимов, Исторически работи, ч. III, с. 123—124.

[37] Пак там, Писмо на Ив. Касабов до В. Рашеев, Букурещ, 8 юни 1868, л. 5, публикувано с грешки у П. Кисимов, ц. с., с. 124.

Отлично осведомен за хода на освободителните борби, Левски ще да е научил и за връзките на Н. М. Тошков и останалите негови съратници с Г. Раковски, за усилията им да поставят българския въпрос в международните отношения през 1867 — 1868 г.

Всичко това е накарало Левски да повярва в патриотичната природа на одесчани и да ги потърси за активно сътрудничество в борбата за освобождение на България.

Това мнение на Левски било споделено и от Любен Каравелов. В една дописка във в. „Свобода" от 1869 г., озаглавена „Наши благодетели", Каравелов пише: „Н. М. Тошков и М. Бенлиев доказаха, че има на света такива българи, които не са се родили само за себе си и не живеят само за своето гърло, но и за народа си и отечеството си. Н. М. Тошков ще остане безсмъртен само за едно че турил основание на Книжовното дружество и това за него е доста, ако той не направи отсега нищо повече. Но той помага още на седем девически училища в България и, както чуваме, изпраща 12 хил. гроша в железнишкото училище."[39]

Съюзът на младата революционна партия с ОБН и преди всичко с Н. М. Тошков по изграждането на БКД, разгледан в предната глава, послужва като изходно начало в по-нататъшното сътрудничество и в политическите борби за освобождение на България. През 1870—1871 г., когато В. Левски полага основите на ВРО и на БРЦК в България, когато си поставя за цел да изолира колебаещия се БРЦК в Букурещ и да подчини под единното ръководство на вътрешния център всички сили и крила на емиграцията, да сложи край на четническия анархизъм, да мобилизира силите и средствата на богатите емигрантски среди за подготовката на общобългарско въстание, да използува за тази цел техните легални възможности за политическа дейност и техните международни контакти за спечелване на съюзници на революцията, обръща най-напред поглед към ОБН и преди всичко към Н. М. Тошков.

За работа сред емиграцията Левски създава едно специално представителство на ВРО в Турну Магурели, ръководено от търговеца Данаил Хр. Попов. Чрез Данаил Попов или направо през 1870 г. Левски установява първите контакти с ОБН. В случая като посредник послужва намиращият се по това време в Одеса четнически войвода Филип Тотю. В края на 1870 г. Филип Тотю се съгласява да се подчини на волята на ВРО да работи съвместно с вътрешните дейци, като започва с тях продължителна кореспонденция с постоянен адрес в канторите на Н. М. Тошков и В. Рашеев, двамата най-активни членове на ОБН.[40]

---

[39] В. Свобода, бр. 4, 26 ноември 1868.

[40] В. Левски, живот, дела, извори, Писмо на Ф. Тотю до Иван Кършовски, Одеса, 28 декември 1870, с. 471—472.

В началото на следващата година Ив. Кършовски и Данаил Попов нареждат на Филип Тотю да предложи от името на ВРО на одеските дейци да влязат във връзка със сръбското и влашкото правителство и да се споразумеят с тях за една съвместна борба. А междувременно по нареждане на В. Левски Ф. Тотю е закупувал в Одеса оръжие за Вътрешната революционна организация.[41] Още в началото на април воеводата осведомява Иван Кършовски за оръжието,[42] а в писмото до Иван Пишмишев в Турну Магурели укорява тамошните дейци, че забавят да пренесат оръжието в България. В същото писмо Тотю съобщава, че е получил писмо от Левски и моли Пишмишев да го известява за начинанията на Апостола, за да съобразяват с тях.[43]

На 8 април Ф. Тотю отново се свързва с дейците на Турну Магурели. В отговор на тяхното писмо от 3 април той ги уведомява, че още не е разговарял с одеските дейци за споразумение със сръбското и влашкото правителство, но се съмнява, че сръбското правителство ще помогне на народното дело. Съобщава им също, че не е съгласен пушките да останат в Одеса, и ги моли да се свързват с него само чрез Н. М. Тошков, защото иначе е опасно.[44]

След като получава писмото на Ф. Тотю, Данаил Попов уведомява Левски за закупеното в Одеса оръжие. На 11 април 1871 г. Апостолът му нарежда: „Пишете на одеския ни комитет още да не мести оттам оръжието наникъде.“[45]

За какъв комитет става дума в случая? Каква е базата на ВРО в Одеса? Кои участвуват в тази работа? Отговорът на тези въпроси се съдържа в кореспонденцията на Левски и Данаил Попов, от една страна, и одеските дейци, от друга.

Едно писмо на Ф. Тотю от октомври 1871 г. уточнява, че директивите за дейността на одеските дейци се получили в Одеса в три писма на Данаил Попов. В тези писма Д. Попов нарежда от името на В. Левски и БРЦК в България да се намерят средства и се закупи оръжие за подготвяното въстание в България. В изпълнение на това нареждане Н. М. Тошков закупува оръжието и го предава на Ф. Тотю. В хода на тази работа Тошков казал на воеводата: „Аз жертвувам тези пушки на името за отечеството ни. Нали сал (в смисъл освен — б. а.) тях може да дам и още по-много, само да знам, че българите ще направят туй дело, защото вярвам, че нашето отечество няма да се освободи само с перо и с хурата (т. е. хората — б. а.), дето

[41] Пак там, Писмо на Филип Тотю до Ив. Кършовски и Данаил Попов, Одеса, 8 април 1871, с. 481—482.

[42] Пак там, Писмо на Ф. Тотю до Иван Кършовски, Одеса, 1 април 1871, с. 450.

[43] НБКМ — БИА, ф. 5 (ф. Киряк Цанков), а. е. 5, Писмо на Филип Тотю до Иван Пишмишев, Одеса, 1 април 1871, л. 4.

[44] Пак там, Писмо на Ф. Тотю до Иванчо Пишмишев и Данаил Попов в Турну Магурели, Одеса, 8 април 1871, л. 6—7.

[45] В. Левски, живот, дела, извори, В. Левски до Данаил Попов, Търново, 11 април 1871, с. 23—24.

ще проливаме кръв.“ Тошков декларирал, че ако се работи сериозно, щял да даде пет пъти повече средства.[46] Освен отпуснати за оръжието пари Тошков писал до силистренските първенци да внесат за организацията 150 лири. Оттам отговорили, че са готови да дадат много повече.[47]

Това писмо и цитираните вече други документи от пролетта на 1871 г., където Ф. Тотю многократно напомня, че вътрешните дейци трябва да кореспондират с него чрез канторите на Н. М. Тошков и на В. Рашеев, показват, че Одеският комитет се състои от трима души — воеводата, Н. М. Тошков и В. Рашеев, че чрез последните двама този комитет е свързан най-пряко с ОБН. В своята автобиография Ф. Тотю направо идентифицира Одеския комитет с ОБН, като съобщава, че още по времето на императора Н. Павлович имало български комитет в Одеса, който се е грижил за обучението на млади българи, и че одеските българи „бяха народни и много защищаваха отечеството си България“[48]. Очевидно е обаче, че в революционните работи през 1870 1872 г. не са участвували останалите трима членове на ОБН — Н. Палаузов, Ст. Тошкович и К. Н. Палаузов. Затова поне не съществуват данни.

През 1871—1872 г. връзките на ВРО с Одеския комитет са твърде интензивни, и то вече върху един политически план. Още в началото на 1871 г. Ф. Тотю съобщава в България, че Н. М. Тошков предлага да се съберат подписи от четирите краища на България, да се изпратят по настоятелството в Одеса трима специално упълномощени лица, които Тошков щял да представи на императора. Одеските дейци били убедени, че императорът ще помогне на българското освободително дело.[49] Данаил Попов съобщил на Левски за предложението на Одеското настоятелство. Във връзка с това на 18 април 1871 г. В. Левски пише до Тотю в Одеса, че е уверен в намеренията на руския император, че той „без друго ще ни помогне? Дай Боже да помогне и подпише бар за нашата *република* (курсив у Д. Страшимиров — б. а.), ако техните републиканци гони и наказва до смърт“. Но Левски категорично се обявява против замисления от одеския кръг акция, тъй като той беше достигнал вече напълно до гениалните си прозрения за независимостта на българското освободително дело. В случая той категорично се обявява и против обвързването с руския царизъм.[50]

[46] Пак там, Писмо на Ф. Тотю до Данаил Попов, Одеса, 24 октомври 1871, с. 515—516.

[47] В. Левски, живот, дела, извори, с. 517.

[48] НБКМ — БИА, II А, 8617 а, Биография на Филип Тотю Воеводата, Русе, 15 август 1896, с. 136—137.

[49] В. Левски, живот, дела, извори, Писма на Д. Попов до П. Хитов, без дата, но вероятно след март 1871 г. у Д. Страшимиров неправилно е обозначено след 15 март 1870, стр. 454—455.

[50] В. Левски, живот, дела, извори, Писмо на В. Левски до Ф. Тотю в Одеса, 18 април 1871, с. 25—26.

Изхождайки от тези разбирания, Левски нарежда на Данаил Попов да отговори на предложението на Н. Тошков отрицателно, в смисъл, че само като се нареди добре делото в България, тогава „ще ходят при едно или друго правителство“[51].

След тези разменени писма кореспонденцията между БРЦК и Одеса била прекъсната за няколко месеца. Чак до август 1871 г. Одеският комитет по неизвестни причини не отговарял на писмата на Левски и Д. Попов. Именно поради това в началото на август 1871 г. Левски пита Попов: „От Одеса никакъв отговор на нашите писма? Ами от Киселски?“[52]. После Левски изпраща ново писмо до Н. Тошков, като определя на Д. Попов как да го достави: „Писмото на Тошкова, ако поднесете чрез Фил[ипа Тотя], явете в особна бележка на Филипа, ако би го попитал [т. е. ако Тошков го попита — б. а.], защото само В. Л.[евски] да се подписва, а не всичките членове на Ком[итета], да му отговори, че законът не ни допрощава, че ще разбере, когато отговори и когато сам види закона.“[53]

Това писмо дава известно осветление върху причините за временното прекъсване на кореспонденцията между Одеса и БРЦК или най-малко показва съмненията на В. Левски относно тези причини. От друга страна, то свидетелствува, че през есента на 1871 г. между В. Левски и ОН има значително сближение. Именно поради това Левски обяснява на одеските дейци как е уредена организацията, какви са нейните принципи, изпраща им закона, т. е. проектоустава, и чака тяхното мнение по тези въпроси.

Контактите продължават и през следващата 1872 г. Когато през април 1872 г. се подготвя общото (обединителното) събрание на БРЦК в Букурещ, Левски държи на всяка цена на него да бъде представен и Одеският комитет. В едно писмо на Д. Попов от април 1872 г. на Филип Тотю се предлага да тръгне незабавно за Букурещ. А Левски допълва: „Днес пристигнах благополучно (пристигнал в Турну Магурели — б. а.) и утре тръгвам. Гледай да дойдеш и ти по-скоро.“ В същото писмо Д. Попов нарежда на воеводата: „На господина Н. М. Тошкова кажи, че тръгваш за тая цел за в Букурещ. Понеже и господството му е известно затова (т. е. за събранието — б. а.), но не знае и денят кога — за това е добре да знае.“[54]

Връзките между БРЦК в Букурещ и ОБН не били прекъснати и след общото събрание от април — май 1872 г. Интересно е, че Левски, преди да се завърне в България, препраща от Т. Магурели чрез Киряк Цанков две писма до Ф. Тотю в Одеса. Заедно с това той му изпраща и новия устав, одобрен от Букурещкото събрание.[55] Оттук

[51] Пак там, с. 455.

[52] Пак там, Писмо на В. Левски до Д. Попов, 4 август 1871, с. 72.

[53] В. Левски, живот, дела, извори, Писмо на В. Левски до Д. Попов, 27 октомври 1871, с. 84.

[54] НДКМ — БИА, ПА, 8623, Писмо на Д. Попов до Ф. Тотю в Одеса (със собственоръчна добавка от В. Левски), Турну Магурели, 13 25 април 1872.

[55] НБКМ — БИА, ф. 5, а. е. 5, Писмо на В. Левски до К. Цанков или до Л. Каравелов, след 24 юли 1872, л. 26.

нататък, както е логично да се очаква, връзките с Одеса били поддържани от БРЦК в Букурещ, който след общото събрание придобил функциите на централен орган на националноосвободителното движение.

След като в края на 1872 г. Левски е заловен и ВРО силно ударена от турската полиция, БРЦК в Букурещ взема курс към непосредствена подготовка на въстанието в България, за да спаси честта на революционната организация. Именно поради това в началото на 1873 г. БРЦК се обръща към Ф. Тотю да се споразумее за общи действия, като изпраща при него в Одеса Т. Пеев, който щял да му връчи един устав и да разговаря по съвместните действия.[56]

Заминавайки за Русия, Т. Пеев бил снабден с едно възвание на БРЦК до българите в Бесарабия и Русия, в което се казва, че времето за въстание е дошло и Т. Пеев е натоварен да обиколи Влашко, Бесарабия и част от Русия и да събере средства за предстоящата революционна акция.[57]

Но, както е известно, опитът за въстание в края на 1872 и началото на 1873 г. излязъл хлоп и организацията навлязла в една тежка криза, продължила през 1873—1874 г. И през този период връзките между БРЦК и ОБН не били прекъснати. Сега те били уреждани от Марко Иванов, прапорщик в 60 пехотен одески полк на генерал Коцебу. В едно писмо на М. Иванов до Киряк Цанков в Букурещ от 1873 г. младият офицер съобщава мнението на одеските българи, че кризата трябва да се преодолее чрез „взаимна връзка, съгласие и единодушие". Той се заема да поддържа връзката на БРЦК с Одеса и Болград и иска да му се изпратят вестници „Свобода" и „Независимост". Неговият постоянен адрес отново е установен в кантората на Н. М. Тошков или у известния одески деец Мина Пашов.[58] През следващата 1874 г. М. Иванов уведомява БРЦК, че в юнкерското училище в Одеса учат 15—20 българи. Те и останалите българи в Одеса били готови „сички всеки час и на драго сърце да умреме за отечеството си"[59].

В условията на кризата в БРЦК, когато отново се надигат четническите тежнения и старите воеводи започват да бродят от град на град, за да събират хъшове, П. Хитов потърсва ОН за средства. В едно писмо до К. Цанков в Болград той съобщава, че искайки да повтори подвига на Х. Димитър, търсил пари, „от Одеса до Белград просил", но никой не му дал.[60] Подробности за посещението на П. Хи-

[56] Пак там, Писмо на БРЦК в Букурещ до Ф. Тотю в Одеса, 6 януари 1873, л. 38—39.

[57] Пак там, Възвание на БРЦК в Букурещ до българите в Бесарабия и Русия, 5 януари 1875, л. 36—37.

[58] Пак там, Писмо на Марко И. Иванов до К. Цанков в Букурещ, Одеса, 11 септември 1873, 52.

[59] Пак там, Писмо на М. Иванов до БРЦК, 20 март 1874, л. 55—56.

[60] Пак там, Писмо на П. Хитов до К. Цанков в Болград, Белград, 30 октомври 1873, л. 53—54.

тов в Одеса и за разговорите там могат да се намерят в един, макар и не твърде обективен доклад на В. Д. Стоянов — деловодител на БКД. Според този доклад Хитов бил в Одеса по Великден на 1873 г. Той разговарял с Н. М. Тошков, искайки му средства да организира чета. Тошков според разказа на воеводата уж бил заявил: „Бъди уверен, Панайоте, аз ще ти помогна, щом като се пооправат работите ни, които тъй зле побърка и заплете Стоянов."[61]

В това свидетелство на В. Стоянов, колкото и несигурно да е то, очевидно има нещо вярно, в смисъл, че Тошков се въздържал да подпомогне воеводата, докато премине кризата в БРЦК. И щом през 1875 г. БРЦК взел отново курс към въоръжено въстание, връзките с Одеса бързо се подновяват и одеските българи пак с готовност започват да подпомагат революционната борба. За революционните настроения в Одеса през 1875 г. свидетелствува едно възвание на одеските българи от 15 ноември 1875 г. Като констатира, че събитията на Балканския полуостров дават основание да се мисли за освобождението на България, одеските българи заявяват: „Заради това тука, в Одеса, чистите родолюбиви българи, които желаят искрено освобождението на бедния ни народ, сме образували българска дружина, която си тури за цел да изпрати господина Филипа Тотю, воеводата наш, с неколцина офицера за в България, който трябва да изпълни възложената му мисия." По-нататък във възванието се съобщава, че дружината е събрала пари, дадени на въстаниците с нареждане „да въоръжат и устроят една малка, много добра чета, с която да могат да минат в България"[62].

Каква е тази българска дружина в Одеса и какви събития визира цитираното обръщение на одеските българи?

Отговорът на първия въпрос се съдържа в автобиографията на Филип Тотю. Той разказва, че след избухването на въстанието в Босна и Херциговина в Одеса бил съставен малък привременен комитет с председател Спиро Стоманяков[63]. Комитетът му предложил да замине с чета за България. Той се съгласил. Тогава при него дошли офицерите П. Парманов и велешчанина Петров, за да се включат в четата.[64]

Тази подготовка в Одеса била подбудена от БРЦК в Букурещ, който през август и септември 1875 г. насочва упорито страната към въстание. На 23 август П. Мишайков, член на революционния комитет в Турну Магурели, съобщил на К. Цанков и Л. Каравелов в Букурещ, че войводата Филип Тотю съобщил с писмо до Турну Магурели, че е готов да премине с 5 хил. въоръжени четници през Румъния

[61] М. Арнаудов, Българското книжовно дружество, с. 239—241.

[62] Военноисторически музей — Плевен (по-нататък ВИМ), ф. 5, а. е. 15, Одеса, 1875, ноември 15, позив „Родолюбиви ни съотечественици".

[63] Спиро Стоманяков е българин, одески търговец, сътрудник на В. Рашеев. В продължение на 20 г. той е управлявал търговската къща Рашеев в Одеса. През 1882 г. двамата — Рашеев и Стоманяков, откриват обща фирма в Русе. Стоманяков е активен деец на ОБН. За него вж. НБКМ — БИА, ф. 7, а. е. 298.

[64] НБКМ — БИА, II А, 8617 а, л. 139—144.

за България.[65] БРЦК сигурно е разчитал много на тази сила, защото няколко дни по-късно Ст. Стамболов, главен организатор на въстанието, намирайки се вече в Ст. Загора, пита БРЦК дошъл ли е от Одеса Ф. Тотю, когото Ботев трябвало да доведе.[66]

Това писмо на Стамболов между другото разкрива една от главните цели на пътуването на Ботев до Одеса — да доведе Ф. Тотю, който заедно с П. Хитов от Сърбия трябвало да ръководи бойните отряди на въстанието.[67]

През септември 1875 г. Хр. Ботев и Тодор Ходжата, снабдени със специално пълномощно, заминали за Одеса. Тук те се срещнали с Ф. Тотю и го поканили да застане начело на една подготвена вече чета в Румъния. Руските власти обаче забраняват на воеводата да напусне Одеса, но Иван Каляндж и го посъветвал да замине тайно. Тогава Ф. Тотю се обръща за средства към представителя на Одеския комитет Стоманяков, но очевидно поради отрицателно отношение на властите той му дава само 180 рубли. Снабдили се с пари по други начини Ф. Тотю, П. Пармаков и споменатият Петров потеглят за Букурещ.[68] В Одеса Ботев разговаря и с членовете на ОБН. Ценни сведения за този разговор съдържа едно писмо на Н. Палаузов до Н. Геров. Той съобщава, че в Одеса са дошли „нашите юнаци", за да предложат на настоятелството съвместни акции. Но Палаузов се затруднил да им отговори, за „да не вземе върху себе си отговорност". Въпреки това настоятелството изпратило свой представител в Букурещ. Затам заминали и няколко младежи (очевидно групата на Ф. Тотю). Българските офицери от руската армия горели от желание да заминат също и питали настоятелството какво да правят. Членовете на ОБН се опитали да разискват тези въпроси с Н. П. Игнатиев, когато той минал наскоро през Одеса, но не успели да се свържат с него.

Излагайки тези събития, Палаузов моли Геров до говори с посланика, но без да му съобщава за въстаническите приготовления, и да замине за Одеса, за да им съобщи какво да правят. Те не бивало да отиват в Цариград, защото се страхуват от „прогласа", която може да попречи на делото.[69]

Опитът на ОБН да ангажира руската дипломация в подготвяното от БРЦК въстание и да се застрахова от евентуални руски атаки обаче пропаднал. Отговорът на Геров бил напълно обезкуражителен. Н. П. Игнатиев отказал да пусне Геров в Одеса, тъй като върху българите щели да паднат подозренията, а те още не били подготвени. По внушение на Игнатиев Геров посъветвал одеските дейци да се въздържат.[70]

---

[65] Сборник Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, с. 85.
[66] Пак там, Писмо на Ст. Стамболов до БРЦК, 29 август 1875, с. 91.
[67] Пак там, с. 126.
[68] НБКМ — БИА, II А, 8617[а], л. 139—144.
[69] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, 27 септември 1875, с. 169—170.
[70] Пак там, Писмо на Геров до Н. Палаузов, 2 октомври 1875, с. 170—171.

И макар че Ботев и неговият другар се върнали от Одеса с добри вести и на 19 септември 1875 г. БРЦК разтръбил, че се очаква голяма чета на Ф. Тотю, която трябвало да бъде посрещната от чети, формирани в България,[71] събитията взели неблагоприятен ход. Ф. Тотю, изоставен от одеските дейци, не можал да подготви четата, а и самото въстание в България не избухнало. През септември 1875 г. били отбелязани само няколко кратки надигания в Стара Загора, Русенско и Шумен.

Отношението на ОБН към подготвеното през есента на 1875 въстание в България, отразено в цитираните документи, се нуждае от обяснение. Както стана ясно, до този момент одеските дейци и преди всичко Н. М. Тошков и В. Рашеев подкрепяли всяка революционна акция, без да искат разрешение от руските власти. През 1874 г. обаче Н. М. Тошков умира. След неговата смърт в настоятелството връх вземат отново руските чиновници начело с Н. Палаузов, които не били в състояние сами без съгласието на руските власти и на руската дипломация да действуват. При това те не разполагали нито със средствата, нито с решителността на Тошков, а били твърде много свързани с кариерата и с благороднические титли, които получавали с благоволението на руското правителство. Изглежда, че след смъртта на Тошков от революционните работи се е оттеглил и Рашеев, като на преден план той е изтикал своя съдружник Сп. Стоманяков.

Тези обстоятелства, както ще се види и по-нататък, довели до две важни промени в политическата дейност на ОБН. Първата била осъществена още през есента на 1875 г., когато, за да не се месят пряко в революционните приготовления поради внушенията на Н. П Игнатиев, одеските дейци създали споменатата вече българска дружина или привременен комитет, като упълномощили с тези работи да се занимава Спиро Стоманяков и някой от по-младите дейци — офицери и студенти. Втората промяна се изразила в значително по-внимателното и резервирано участие на настоятелството в борбите за политическо освобождение. Това особено ясно проличава след Априлското въстание.

Но въпреки тези смущения поради бурния подем на революционното движение в края на 1875 и през пролетта на 1876 г. и поради подчертано патриотичната природа на одеските дейци, [свързани или несвързани с руска служба, ОБН продължило да съдействува на подготвяното ново въстание в България. Израз на борческите настроения на одеските българи през есента на 1875 г. дава цитираното вече възвание към съотечествениците. Създадената в Одеса българска дружина установила връзки с емигрантските центрове във Влашко и Молдавия и отново се поставила в услуга на революционното движение. Най-активна фигура в дружината в края на 1875 и началото на 1876 г. бил В. Василев — студент по математика в Одеския университет.

[71] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, Писмо на БРЦК до Русенския комитет, 19 септември 1875, с. 117.

В началото на 1876 г. чрез споменатия Василев Киряк Цанков уведомявал одеските българи за подготвяното въстание в България. Той предложил на одесчани да изпратят някои от тамошните дейци в Букурещ, тъй като това би подбудило българските търговци от Румъния да дадат средства за въстанието. „Тукашните помнят — пише той, — че при един важен случай в 1867 г. додоха пак Тошков и Рашеев. То се знае, че такива представители можеха да направят впечатление най-паче на търговците. Тогава бяха дошли и други представители, като Киселски, Кисяков, Раневски и др. Без такива хора тукашните няма да влязат в тясно споразумение.“ В същото писмо К. Цанков нарежда на Василев да изясни по какъв начин може да се получи оръжие от Русия.[72] По същите въпроси пак в началото на 1876 г. към одеските българи се обръща и Т. Пеев. Като им съобщава, че Т. Минков е събрал средства за въстанието и е поискал от БРЦК да бъде упълномощен да обиколи столиците на някои славянски страни, за да осигури тяхното съдействие, Т. Пеев предлага на одесчани да организират също помощна акция в полза на предстоящото въстание. „Знаете само — пише той до В. Василев, — че участието на богатите ни българи в народната ни работа трябва да бъде тайно. Това участие трябва да пазите от всяко счупване, като писано яйце, защото без богатите нищо не можем направи.“[73]

Апелите на влашките дейци подтикнали ОБН отново да се присъедини към подготовката на предстоящото въстание в България. В навечерието на Априлското въстание в Одеса бил сформиран един отряд от „български юнаци“, готови да участвуват в освободителната борба. Техен началник станал Тодор Т. Велков. В едно писмо до ОБН този Велков съобщава, че ще напусне за известно време града, като за свой заместник оставя Николай Данчов, на когото нарежда следното: „да не отиват българските юнаци никъде от Одеса навън и да приемва ония юнаци, които идват от другите градища в Одеса“. Наред с това Велков нарежда на въстаниците да не безпокоят настоятелството за пари, защото то ги поддържа с храна, „купува пушки и други потреби, каквито са иска за освобождението на отечеството ни България“[74].

Така в навечерието на Априлското въстание Одеса се превръща в средоточие на революционната емиграция от Русия. Тук благодарение на дейността на българската дружина, поделение на ОБН, се събират средства, оръжие и хора за предстоящата революционна акция

[72] ВИМ — Плевен, Писмо на К. Цанков вероятно до В. Василев от Одеса, Букурещ, 12 януари 1876 (в оригинала погрешно е отбелязано 1875. Погрешно вместо цифрата 6 е поставена цифрата 5). Обнародвано е от Н. Бошнаков в сп. „Музеи и паметници на културата, 1966, кн. 3).

[73] ВИМ — Плевен, ф. 5, а. е. 14, Писмо на Т. Пеев до В. Василев в Одеса, Браила, 20 януари 1876.

[74] Пак там, Писмо на Тодор Велков до Българското одеско дружество, 24 февруари 1876.

в България. Това е засвидетелствувано в едно писмо на Ив. С. Иванов от март 1876 г. „Знам — пише той до В. Василев в Одеса — що вършите там и много се радвам за това. Дори всичките влашки българи много се зарадваха, като чуха, че българите в Русия и в Крим имат сериозно участие в общата работа — подготовления за революция.“ Ив. Иванов съобщава, че и в Болград силите на българите били обединени. Дори някои други градове искали за център на българските приготовления в Русия да бъде избран Болградският комитет, но той ги посъветвал да изпращат средствата в Одеса. Иванов завършва писмото си с увереност, че „както се зимат сериозни мерки и приготовления, надява са, че скоро в Балкана ще се забие българският лев, който ще разтърси с рева си България.“[75]

Преждевременното избухване на априлските събития през 1876 г., без да бъде завършена подготовката, без да бъде организирана емиграцията в единен фронт, не дава възможност на одеските българи да внесат своя принос в народното въстание. Техните сили и средства, както и почти на цялата политическа раздробена и неорганизирана емиграция остават неизползувани поради бързия разгром на Априлското въстание и поради отдалечеността на Одеса от театъра на априлските събития.

След кървавото потушаване на Априлското въстание през 1876 г. в Южна Русия емигрирали около 1500 души. ОБН се заело да им осигури квартири и препитание. Настоятелството настанило част от бежанците в къщите на българите Тренцов и Озмидов. Благодарение на неговите грижи 25 момичета и 7 момчета били записани да учат в руски учебни заведения. Настоятелството помолило Н. П. Игнатиев да се застъпи за преследваните в България учители. Посланикът изпълнил тази молба и в резултат на неговите постъпки пред Високата порта много от учителите били освободени от затворите и върнати в училищата. Освен това настоятелството съставило комисия за набавяне на дрехи за пострадалите българи. Комисията изпратила чрез Цариградското руско посолство 8 товара дрехи и закупените от дарения на леди Странгфорд 2000 одеяла. Настоятелството изпратило благодарствена телеграма до в. „Дейли нюс“, който съдействувал най-много за разобличаване на турските зверства в България.[76]

Но средствата на ОН не достигали, за да посрещне непрекъснато увеличаващите се благотворителни нужди. Именно поради това настоятелството се обръща за съдействие към славянските комитети в Русия. В едно писмо до Петербургския славянски комитет от юни 1876 г. Н. Палаузов, М. Пашов, К. Н. Палаузов и В. Рашеев поискали от столичните славянофили да отделят за нуждите на Настоятелството част от средствата, събрани от тях за въстаниците от Босна и

[75] ВИМ — Плевен, ф. 5, а. е. 11, Писмо на Ив. С. Иванов до В. Василев в Одеса, Болград, 26 март 1876.

[76] Н. Барсов, ц. с., с. 25—26.

Херцеговина.[77] Със същата молба настоятелството се обръща и към московските славянофили. Неговата акция обаче не сполучила. То получило едва 5 хил. рубли от Московския комитет и 3 хил. рубли от в. „Московские ведомости". Освен това по искане на Настоятелството директорът на одеската жп. линия намалил с 50% цената на билетите за пътуване на българи.[78]

Причините за слабия отзвук на дарителната акция на ОБН след Априлското въстание се разкриват в кореспонденцията на настоятелството с Московския славянски комитет. В едно писмо от началото на юли 1876 г. Нил Попов — секретар на Московския славянски комитет, съобщил на одеските дейци, че комитетът не може да отделя средства за посочените от настоятелството цели, тъй като изразходва големи суми за поддържане на въстаническите движения на Балканите. Попов посъветвал ОН също да не харчи средства за благотворителност, за църкви и училища, тъй като в този момент парите са необходими за освобождението на България. При това той призовал одеските дейци да се откажат от досегашните си действия, да увеличат броя на своите членове, да разпростират дейността си сред всички българи в Русия, да излязат от своето мълчание, да обнародват възвание към руското общество, да отпечатат в руските вестници статии и дописки за събитията в България. Само така — заключава Попов — ОН ще може да привлече вниманието на руската общественост и да се издигне до равнището на събитията, разтърсващи Балканския полуостров. „Действието на 3—4 лица досега — продължава той, — и то твърде рядко обръщащи се към руското общество от името на настоятелството, при това лица, заети с многобройни други занятия, е решително недостатъчно в сегашния момент." Призовава настоятелството да обедини българите от Русия и да „действува открито, енергично и самостоятелно"[79].

Въпреки отказа един месец по-късно Московският славянски комитет изпраща на настоятелството споменатите 5 хил. рубли за нуждите на бедстващите българи и за изпращане на българи-доброволци в сръбската армия. По този повод московските славянофили отново напомнили на ОН, че то не предприема предписаните от тях мерки за обединяване на българската емиграция в Русия, а чака за това, както очевидно настоятелството е обяснило междувременно, разрешение от Министерството на вътрешните работи, докато много организации в Русия без формално разрешение развивали широка дейност.[80]

Внушенията на московските славянофилски кръгове изразяват промените, настъпили в руската политика през 1876 г. Новите руски на-

[77] Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, Писмо от ОБН до Петербургския славянски комитет, 23 юни 1876.

[78] Н. Барсов, ц. с., с. 26.

[79] Освобождение Болгарии, т. I, Писмо на Нил А. Попов до ОБН, 2 юли 1876, с. 276—278.

[80] Пак там, Московският слав. комитет до ОБН, 3 август 1876, с. 323—324

мерения очевидно не били схванати от ОБН. Поради това настоятелството продължавало да води в духа на традицията мълчаливо, полулегално съществуване, стриктно съобразено с разпорежданията на руските официални власти. Въздържанието от широки обществени акции било предопределено и от една наредба на Министерството на вътрешните работи до Одеското славянско благотворително общество „Кирил и Методи" от 14 октомври 1875 г., с която на обществото се забранявало да изразходва своите средства без правителствено разрешение.[81]

В тази позиция на ОН по същество се отразява политическата обърканост и духовната отпадналост на българската емигрантска буржоазия след погрома на Априлското въстание. Поставена в зависимост от чужди държави и сили, емигрантската буржоазия отправила окончателно погледа си към външната помощ, демонстрирала неспособността си за радикално действие в името на българското освобождение. И пред финала на националноосвободителната борба емигрантската буржоазия се оказала политически недодялана, без сериозни замисли, без солидни международни връзки. При това тази буржоазия отново била политически раздробена на туркофили, русофили и западняци. Тя никога не беше успяла да се обедини в единен национален фронт.

Разгромът на въстанието омаломощило революционните тежнения. Отново надделели реформистките съглашателски тенденции в българската буржоазна политика. Тези общи тенденции в националното движение парализирали одеския кръг точно тогава, когато поради мястото, което той заема, трябвало да действува най-енергично. Твърде силно се чувствувало отсъствието на Н. М. Тошков, политика на ОБН, най-радикалния привърженик на идеята за революционно решение на българския въпрос.

Но въпреки склеротичната скованост на ОБН след Априлското въстание упреците на московските славянофили постепенно пробудили одеските дейци за ново действие. Настоятелството се сближило със създаденото в Букурещ по инициатива и под ръководството на славянските комитети БЦБО. Одесчани започнали да участвуват в акцията за изпращане на доброволци в започналата през лятото на 1876 г. Сръбско-турска война. Вследствие на установените контакти с БЦБО на 8 август 1876 г. Букурещкото общество приело за действителни членове една група известни деятели на българската емиграция в Русия, свързани главно със славянофилските кръгове. Между тях били и К. Н. Палаузов, един от най-дейните по това време членове на ОБН, и Тодор Минков от гр. Николаев. Същото събрание на БЦБО решило да уведомява ОН за своите начинания.[82]

В единодействие с БЦБО настоятелството се заема да вербува всред непрекъснато приижданите в Русия бежанци доброволци за

[81] ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 192, д. 816, Писмо на ОСБО „Кирил и Методи", 16 декември 1875, л. 86.

[82] НБКМ — БИА, ф. 5, а. е. 7, Протокол на БЦБО в Букурещ, 8 август 1876 обнародван в Освобождение Болгарии, т. I, с. 331.

Сърбия. На 16 август 1876 г. Н. Палаузов съобщил на Петербургския славянски комитет, че за Сърбия са изпратени вече 300 души, но настоятелството не разполага с повече средства за тази цел.[83] В същото време настоятелството закупува за нуждите на българските доброволчески отряди 947 пушки,[84] а заедно с Одеското славянско общество 3288 пушки и други боеприпаси.[85] Настоятелството участвувало в работите по Сръбско-турската война, като изпратило свои делегати на съвещанията, посветени на доброволческото движение в Букурещ и Белград през 1876 г., а също така и наблюдатели към главната квартира на генерал Чернаев — командир на руско-българската доброволческа бригада.[86]

През есента на 1876 г. и особено след края на Сръбско-турската война БЦБО се ориентирало към подготовка на ново въстание в България. За тази цел то се обърнало за средства към Одеското славянско общество и предложило да се създадат в Южна Русия отряди, които да се прехвърлят в България през неохранявания черноморски бряг.[87] Какво отношение е взело ОН към тази нова идея на БЦБО, може да се съди косвено само по едно писмо на руския офицер Г. Ф. Зандрик от Исмаил. На 4 септември 1876 г. той съобщил на БЦБО, че се е споразумял със Славянския комитет в Одеса, с ОБН и с Кишиневския български комитет да организира една военна експедиция в Добруджа.[88] За същите разговори на Зандрик в Одеса се съобщава и в едно писмо на П. Фитов.[89]

От края на 1876 г. вниманието на ОБН било приковано изцяло от започналата в Русия подготовка за война срещу турската империя. С оглед участието в предстоящата война ОБН се заело да издири всички българи, получили образование в Русия, симпатизиращи на нейната политика, за да могат, както през 1853—1854 г., да постъпят на служба в руската армия за съдействие на военните и гражданските органи. За тази цел през декември 1876 г. Н. Палаузов поискал от Н. Геров да му препоръча „благонадеждни българи..., за да бъдат употребени в работа по управлението на заетите градове и места и въобще, които могат да бъдат полезни за делото". В същото писмо той съобщава на Геров, че към Главната руска квартира щяло да се създаде едно управително тяло от българи за съдействие на руската армия, като му препоръчва за тази цел да изтъкне имената на достойни хо-

[83] Освобождение Болгарии, т. I, Телеграма на Н. Палаузов, 16 август 1876, с. 345.

[84] Пак там, т. II, с. 184.

[85] Пак там, с. 61—63.

[86] С. С. Бобчев, ц. с., сп. Духовна култура, 1925, кн. 24—25, с. 21.

[87] НБКМ — БИА, ф. 5, а. е. 7, Писмо на БЦБО до Одеското славянско благотворително общество, 22 септември 1876, л. 163—164.

[88] Пак там, Входяща книга на БЦБО в Букурещ за 1876, л. 118.

[89] Пак там, Писмо на П. Фитов до К. Цанков, 5/17 септември 1876, л. 124.

ра.[90] Очевидно тука е изразено желанието на самия Палаузов да застане начело на една такава канцелария пред вид на неговия опит от Кримската война.

След обявяването на Руско-турската война ОБН съобщило на княз В. А. Черкаски, натоварен да ръководи гражданската канцелария към Генералния щаб на руската армия, подробни сведения за вътрешната уредба на България, които можели да се използуват в бъдещата дейност на гражданското управление при уредбата на заетите от руските войски райони. Към тази записка бил предложен и списък на българите мъже и жени, завършили образованието си в Русия след 1854 г., с характеристика за техните възможности.[91]

Във връзка със съдействието, което ОБН оказвало на руските органи в навечерието и след обявяването на войната, на 5 май 1877 г. Н. Палаузов бил извикан от княз Черкаски в Кишинев.[92] На 5 и 6 май Палаузов разговарял с Черкаски по българските работи, дал му подробни сведения за лицата, завършили в Русия, които можели да бъдат използувани в предстоящата военна кампания на Балканите. От своя страна Черкаски предложил на Палаузов да постъпи на служба в канцеларията по гражданските дела,[93] но отхвърлил идеята на Палаузов за създаване на българска канцелария, като се отнесъл с пренебрежение дори към неговото предложение да се издаде обръщение към българите от името на одеската и букурещката емиграция.[94]

Палаузов отговорил на предложението на Черкаски, след като се завърнал в Одеса на 8 май. Той се съгласил да постъпи на служба при него, но при условие, че ще му се заплаща, както през 1854 г., когато е бил към главната квартира на княз Горчаков.[95] Очевидно поради претенциите на Палаузов, а може би и поради намесата на Н. Геров, който отдавна е имал лошо мнение за него, Палаузов не бил назначен.[96] Именно поради това ОБН фактически било изолирано от големите събития през 1877—1878 г. Към него руските органи се обръщали само в отделни случаи, и то със съвсем конкретни поръчения.

До началото на войната настоятелството създало един отряд от 150 българи доброволци, които били зачислени към формираното от

[90] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 18 декември 1876, с. 171—172.

[91] Пак там, кн. II, стр. 173; също Н. Барсов, ц. с., с. 27.

[92] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 3, Телеграма на княз Черкаски до Н. Палаузов, началото на май 1877 г.: „Искам да се видя с Вас. Много ще ме задължите, ако дойдете в Кишинев на 5 май", л. 119. За същото В. А. Черкаски съобщава и на главнокомандуващия Н. Николаевич (старши), Освобождение Болгарии, т. II, 4 май 1877, с. 61—63.

[93] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 25 май 1877, с. 173.

[94] Н. Барсов, ц. с., Приложения, Писмо на Н. Палаузов, 25 декември 1878, с. 65.

[95] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 9, Писмо на Н. Палаузов до княз В. А. Черкаски, Одеса, 8 май 1877, л. 1.

[96] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, с. 174—175.

руското командуване българско опълчение.[97] След започване на военните действия княз Черкаски наредил на настоятелството да предаде за нуждите на армията оръжието, което то и Одеското славянско общество бяха закупили през 1876 г.[98] На 20 юли пушките били предадени.[99] През 1877 г. е регистрирано само едно още малко участие на одесчани в събитията. През август 1877 г. те изпратили до Н. Геров — губернатор в Свищов, 13 денка с дрехи за пострадалите българи.[100] Оттук нататък чак до края на военните действия ОБН било като че ли забравено. На преден план в руско-българските отношения вече излезли млади дейци, некомпрометирани пред руските власти.

Н. Палаузов, силно засегнат от това пренебрежение, решава да изпрати сина си В. Н. Палаузов като чиновник при свищовския губернатор, за да може чрез него да следи събитията.[101] Но той не се отказал и сам отново да се появи на сцената. Чрез Н. Геров[102] и чрез Иван С. Иванов той неколкократно предлагал услугите си за работа към канцеларията на Черкаски.[103] Поради застъпничеството на Иван С. Иванов[104], а може би и на П. Е. Коцебу[105], Черкаски отново го поканил да постъпи на служба при него, но и този път Палаузов поискал заплата на губернатор[106] и пак не бил назначен.

Оставени настрана от събитията, пренебрегнати от руските власти, Палаузов и другите одески дейци се обявили против гражданската канцелария на Черкаски. В едно писмо до И. С. Аксаков Палаузов остро критикува Черкаски за неумело и грубо администриране, което може да се отрази върху чувствата на българите по отношение на Русия, и отново настоява да бъде назначен във временната администрация, но с губернаторска заплата.[107]

Връзките на одеските дейци с Иван Аксаков продължили по време на цялата война и след нейното завършване. През април 1878 г. Палаузов съобщил на Аксаков, че ОН е поело инициатива да се изпратят подаръци до императора, а по време на пребиваването на ве-

---

[97] Н. Барсов, ц. с., с. 27.

[98] Освобождение Болгарии, т. II, с. 61—63.

[99] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, 20 юли 1877, с. 175—176.

[100] НБКМ — БИА, ф. 7, а. е. 852, Писмо на ОБН до Евлоги Георгиев, 28 август 1877, л. 1.

[101] Освобождение Болгарии, т. II, с. 391.

[102] ДБИ, Из архивата на Н. Геров, кн. II, с. 176.

[103] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 3, Писмо на Ив. С. Иванов до Н. Палаузов, Богот, ноември-декември 1877, л. 29—30, 36, 43, 45.

[104] Пак там, Записка на Ив. С. Иванов до Черкаски, 12 декември 1877, л. 52—53.

[105] Пак там, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до П. Е. Коцебу, 22 юли 1878, л. 58—59.

[106] Пак там, Писмо на Н. Палаузов до Ив. С. Иванов, 29 ноември 1877, л. 50—51.

[107] Освобождение Болгарии, т. II, Писмо на Н. Палаузов до И. С. Аксаков, 22 декември 1877, с. 391—393.

ликия княз Николай Николаевич (старши) в Одеса му е поднесло благодарствен адрес.[108] През следващия месец Палаузов съобщил на Аксаков, че настоятелството участвува и в акцията за изпращане на благодарствен адрес до Александър I.[109]

Аксаков обаче порицал благодарствените манифестации на българите, тъй като не споделял възприетата от руската политика линия да отстъпва пред западната дипломация за сметка на българската национална кауза. Непосредствено след Берлинския конгрес Аксаков пише до Палаузов, че е против акцията за поднасяне на подаръци на царя от страна на българите в това трагично време, когато се разпокъсва и унищожава България. Съобщава му също, че на 22 юни същата година той е произнесъл реч в събранието на Московското славянофилско общество с много критични бележки срещу руската политика,[110] моли го да разпространи тази реч в България.[111]

Одеското настоятелство се солидаризирало с Аксаков и също се обявило против капитулацията на Русия на Берлинския конгрес. Н. Палаузов се съгласил с Аксаков, че не е време за тържества и адреси, „когато България е така разпъната, изнудена и изпотрошена", когато няма надежда за изцеление. Именно поради това одеските дейци разпратили екземпляри с текста на речта на Аксаков в Тулча, Сливен, Цариград и Пловдив и се готвели да изпратят в Русе, Търново, Габрово, София, Букурещ, до М. Дринов и Дондуков-Корсаков.[112] По този начин фактически ОН скъсало политическите си връзки с официална Русия. Последното му действие с политически характер била кореспонденцията със Сергей Лукианов по изработването на проекта за конституция.

На 27 ноември 1878 г. С. Лукианов се обърнал с писмо към Н. Палаузов, за да поиска мнението му върху формата на държавното устройство и начина на управление на освободена България. Към писмото били приложени 16 въпроса по текстовете на проектоконституцията.[113]

Палаузов докладвал писмото с въпросите на настоятелството. На 11 декември одеските дейци изразили своето становище по бъдещата конституция.[114] На следващия ден Палаузов отговорил на 16-те въпро-

---

[108] Н. Барсов, ц. с., Писмо на Н. Палаузов до Ив. Аксаков, април 1878, с. 68—70.

[109] Пак там, Писмо на Н. Палаузов до Н. Аксаков, 3 май 1878, с. 70—71.

[110] Речта на Н. С. Аксаков е поместена в неговите „Сочинения", т. II, с. 297—308. Тя послужва като повод за руското правителство да закрие Московския славянски комитет през август 1878.

[111] Освобождение Болгарии, т. III, Писмо на Ив. Аксаков до Н. Палаузов, 25 юни 1878.

[112] Освобождение Болгарии, т. III, Писмо на Палаузов до И. Аксаков, 3 юни 1878, с. 72—73.

[113] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 11, л. 9—10, Писмото и въпросите са обнародвани в приложенията към книгата на Н. Барсов, ц. с., с. 51—53.

[114] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 11; също Отчетъ Одескаго болгарского настоятелства с 1-го февраля 1878 до 1-е февраля 1880, Одесса, 1880, с. 18—19.

са, като предложил от името на настоятелството за депутати за Учредителното събрание да бъдат допуснати представители на българските колонии в Одеса, Брашов, Кишинев, Виена и Букурещ.[115] Същото искане Палаузов отправя и до М. Дринов, уведомявайки го за мнението на настоятелството по характера на конституцията. Палаузов му обърнал внимание, че „създаването на сенат е необходимо за това да сдържа палатата на депутатите, а, от друга страна, би усилвал авторитета и властта на княза"[116].

Предложението на ОН за участие в Уредителното събрание било прието и на 10 февруари 1879 г. в Търново наред с представителите на Браилското, Виенското и Кишиневското общество при откриването на Учредителното събрание като депутат на Одеса бил регистриран и синът на Палаузов — В. Н. Палаузов.[117] Това била и последната акция на ОБН в политическата история на България.

След Освобождението на България почти всички българи — търговци, руски чиновници и интелигенти от Одеса, останали да живеят в Русия. Продължило своето съществуване чак до началото на XX в. и Одеското настоятелство, но като напълно частно благотворително общество, занимаващо се изключително с подпомагане на младите българи, учащи се в руските училища и университети. В новите условия тази дейност вече придобива смисъл на една сантиментално-буржоазна благотворителност и не представлява интерес за историята.

Тези бележки за политическата дейност на ОБН окончателно закръглят впечатленията за него като една важна обществено-културна и политическа формация на българската емигрантска буржоазия, играла значителна роля в културното развитие на българското общество, в движението за самостоятелна българска църква, в процеса на формиране на българската нация, в нейните политически борби за освобождение и държавнополитическо конституиране. В такъв смисъл ОБН представлява един динамичен орган на българското национално, културно и политическо възраждане.

*

Историята на Одеското българско настоятелство е твърде показателна и важна за общата характеристика на българската буржоазия, на нейната роля в Българското възраждане, в българската освободителна и буржоазнодемократическа революция.

Без да се повтарят направените вече в изложението изводи и заключения, тук трябва да се посочи, че историята на Одеското българско настоятелство неопровержимо показва възрожденската буржоазия

[115] НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 2, Писмо на Н. Палаузов до С. И. Лукианов, Одеса, 12 декември 1878.

[116] НБКМ — БИА, ф. 111, а. е. 226, Писмо на Н. Палаузов до М. Дринов, 28 декември 1878, л. 9—10.

[117] Отчетъ..., с. 19.

като една прогресивна и революционна класа. Тази класа е не само носител на новите стопански отношения, които радикално изменят живота на българското общество, но тя е активен проводник на революционните освободителни идеи на буржоазната епоха.

Одеската емигрантска буржоазия, между която най-активна роля играят такива крупни търговци като Н. М. Тошков, В. Априлов, Н. С. Палаузов, В. Рашеев, Ст. Тошкович и други, участвува от 30-те години на XIX в. насетне според обстоятелствата, силите и възможностите си в почти всички големи начинания на националнокултурното и духовно възраждане, т. е. в процеса на духовната културна революция, която откъсна нашето общество от средновековието, възроди неговата културно-историческа традиция и го приобщи към идеите и културните достояния на буржоазната епоха. По такъв начин одеската колония и нейната организация — Одеското българско настоятелство, съдействуват да се осъществи хегемонията на буржоазията в културно-националното движение за духовна еманципация на българското общество.

Това, което отличава одеската българска буржоазия и нейното настоятелство от другите среди, партии и течения в културно-националната революция, е, че те акцентуват върху връзката на българското културно възраждане с Русия, с нейната култура и просвета, вярвайки, че по този начин българското културно възраждане ще получи сигурна подкрепа за своето естествено развитие. Но осъществявайки тази своя културно-политическа линия, одеските дейци нито за момент не забравят, че са българи, нито за момент не напущат националната почва, не престават да служат на българските национални интереси. На тази база между тях и руските държавни органи и обществени организации се установява едно трайно сътрудничество, което е пълно с конфликти и противоречия. Особено ясно тези противоречия се проявяват в областта на българо-гръцката църковна разпра, където Одеското българско настоятелство защищава националните домогвания на българите, а руската дипломация — единството на православието под върховенството на Цариградската патриаршия.

Изключителен интерес представлява участието на Одеското българско настоятелство в политическите борби за национално освобождение. Както е показано в последната глава, одеските настоятели и особено едрите търговци, независещи пряко от руската политика, подпомагат най-активно освободителните борби. Те съдействуват с пари, хора и оръжие на Г. С. Раковски, на опитите на Добродетелната дружина да създаде през 1867 г. българо-сръбска югославянска държава, те подпомагат съзнателно и активно Българския таен централен комитет, Вътрешната революционна организация на В. Левски и БРЦК в Букурещ, те се готвят за участие в Априлското въстание, основавайки главния център на емигрантските революционни течения в Южна Русия. След разгрома на въстанието одеските настоятели възприемат подобно на цялата българска буржоазия линията на политичес-

кия компромис и започват да залагат изключително на чуждата помощ.

Многобройните нови сведения за участието на одеската българска колегия в революционното движение идват да поставят под съмнение тезата, че българската буржоазия страняла от революционното движение, че тя не е играла ръководна роля в освободителните борби. Разбира се, самото историята на Одеското българско настоятелство не е в състояние напълно да събори тази невярна теза, но дори и само данните за този ограничен участък на освободителното движение вече в значителна степен разбъркват онези съчинени и неверни построения и характеристики, които дълго време се мъдрят в нашата историография.

В същото време обаче историята на Одеското българско настоятелство недвусмислено показва общите слабости на българската възрожденска буржоазия — нейната икономическа анемичност, политическа недодяланост, международна изолация, т. е. тя разкрива най-съществените причини, поради които възрожденската буржоазия въпреки нейните естествени революционни пориви не можа да изиграе ролята на хегемон в една победоносна освободителна революция. В случая най-ясно обаче изпъква зависимостта на емигрантската буржоазия от политиката на великите сили или други държави. ОБН, поставено в пряка зависимост от руската царска политика, макар и много често да се опитваше да не се съобразява с нея, не можа да организира единен фронт на емигрантските сили, не успя да обедини дори емиграцията в Русия за едно радикално действие, вън от проектите и намеренията на руската политика. Именно поради това ролята на Одеското българско настоятелство се свеждаше само до това да подпомага другите революционни организации, да служи като филиал на най-мощните от тях или да направлява дейността на по-незначителните политически формирования по силата на своята финансова мощ или обществено влияние.

Зависимостта на възрожденската буржоазия от политиката на великите или балканските държави вследствие на историческите условия, при които тя се беше създала и при които осъществяваше своята стопанска или обществена дейност, в огромна степен предопределяше и раздробеността и политическото разноезичие в българското национално освободително движение, наличието на многобройни партии и дейни течения с различна и често противоречива външнополитическа ориентация. А всичко това доведе до съществени и познати слабости в националноосвободителното движение, които не му позволиха сред хаоса на източната криза, едно кълбо от международни домогвания и противоречия, да достигне до своя естествен финал, да уреди само освобождението на България.

В този контекст трябва да се оценява и ОБН, което освен всичкоказано досега представлява една естествена верига, по която се е разпространявало руското културно и политическо влияние сред бъл-

гарското общество. Като най-важна съставна част на прорус[illegible] строената българска буржоазия ОБН осъществява връзката на [illegible] с българското освободително движение. То, Добродетелната дру[illegible] както и различни други среди на българската буржоазия, ориенти[illegible] ни към Русия, полагат основите на един политически съюз, на който историята беше поискала да отреди съдбоносна роля в българското национално развитие.

БЕЛЕЖКА НА РЕДАКТОРА

Редакторът на труда не споделя категоричното и недиференцирано твърдение на автора за революционността на българската буржоазия като класа и нейната ръководна роля в националноосвободителното движение. Този извод е направен въз основа на един частен случай. Освен това в него понятието революция се разглежда само във връзка с организирането на въоръжена борба за национално освобождение, а не като система от идеи и действия за цялостно и основно изменение на социалния живот.

ОДЕССКОЕ БОЛГАРСКОЕ НАСТОЯТЕЛЬСТВО

Николай Генчев

Резюме

История Болгарского одесского настоятельства ещё не исследована в нашей литературе. Исследование этой истории однако раскрывает исключительно важные стороны истории болгарского культурного и политического возрождения.

Монография „Одесское болгарское настоятельство" посвещена именно этой теме.

В первой части рассматриваются предистория ОБН, политическая и культурная деятельность болгарской колонии в Одессе до начала Крымской войны.

Вторая часть посвящена созданию ОБН в 1854 году и его деятельности во время Крымской войны. Здесь раскрыты безуспешные опыты крупной болгарской эмигрантской буржуазии создать единный политический фронт болгарского освободительного движения в пятидесятых годах девятнадцатого века.

В третьей части рассмотрена культурная деятельность ОБН с 50 до 70 годов XIX века. Указаны его усилия создать новое болгарское училище, развить болгарскую литературу, помочь молодым болгарам учиться в русских школах и университетах. Раскрыто взаимодействие между ОБН и русской политикой на Востоке, а также и их противоречия. Значительное место дано и патриотической борьбе одесских деятелей в разрешении вопроса о независимой болгарской церкви.

В четвертой части исследована политическая деятельность ОБН. Здесь расскрыты связи ОБН с разными партиями и течениями болгарской национальной революции, с Добродетельской дружиной, с БРЦК, с Г. Раковским, с В. Левским, с Хр. Ботевым. Рассматривается участие ОБН в Апрельском восстании и в освободительном движении во время Русско-турецкой войны 1877—1878 г.

В заключении монографии подведены итоги о революционной и прогрессивной роли болгарской буржуазии в эпохе Возрождения. В то же время раскрывается подчиненное положение, в котором находилась болгарская буржуазия и ее политические формации по отношению к великим государств, и как это положение неблагоприятно влияло на развитие болгарского освободительного движения.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор . . . . . .

Глава първа. Българската колония в Одеса до Кримската война (общи бележки) . . . . . .

Глава втора. Създаване на Одеското българско настоятелство (1864—1869)

Глава трета. Одеското настоятелство и българското културно национално възраждане . . . . . .

Глава четвърта. Одеското българско настоятелство в политическите борби за освобождение на България . . . . . .

Бележка на редактора . . . . . .

Резюме на руски език . . . . . .